

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

Əlyazması hüququnda

İBRAHİM FEYZULLA oğlu KAZIMBƏYLİ

**AZƏRBAYCANIN İRƏVAN BÖLGƏSİ
XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2018

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov
AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəsmi opponentlər:

Kərim Kərəm oğlu Şükürov
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Camal Mehdi oğlu Mustafayev
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Fəxrəddin Adil oğlu Cəfərov
tarix üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat:

Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi” kafedrası

Müdafiə 07 iyul 2018-ci il tarixdə saat ____-da AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.211 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elektron kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” iyun 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.211. Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

E.A.Şıxəliyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DİSSERTASIYANI MUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İrəvan bölgəsi tarixi Azərbaycan torpağıdır və tarixən də Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Arpa çayın Arazla birləşdiyi yerdən başlayaraq Ağrıdağla Alagöz dağları arasındakı çökəklik vadi hələ orta əsrlərdə Sədi çuxuru kimi tanınmış və Çuxursəd istilahı şəklində işlənmiş, Azərbaycan Səfəvi dövləti dövründə, XVI əsrin əvvəllərində bu ərazidə mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi yaradılmışdır. Nadir şah imperiyasının dağılmasından sonra bütün imperiya, o cümlədən Azərbaycan ərazisi xırda dövlət subyektlərinə - xanlıqlara parçalanan zaman İrəvan bölgəsində də İrəvan xanlığı təşəkkül tapmışdır. İrəvan xanlığı mövcud olduğu 1747-ci ildən 1797-ci ilədək müstəqil olmuş, 1797-1828-ci illər ərzində isə Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İranın ali hakimiyyəti altında öz mövcudluğunu davam etdirmiş, daxili müstəqilliyini, eyni zamanda xarici siyasətdə də bu və ya digər dərəcədə müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. İstər erkən orta əsrlərdə, istərsə də Çuxursəd bəylərbəyliyi dövründə İrəvan bölgəsini türk-müsəlman sülalələri idarə etdiyi kimi, İrəvan xanlığını da onun bütün mövcudluğu dövründə Qacar nəslinə mənsub türk sülaləsi idarə etmişdir. Lakin İrəvan bölgəsi İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal edildiyi və xanlıq səltənətinə son qoyulduğu 1827-ci ildən çarizmin süqut etdiyi 1917-ci ilə qədər Rusiya hərbi məmurları və general-qubernatorları tərəfindən idarə olunmuş, 1917-1918-ci illərdə bölgədə anarxiya hökm sürmüş və 1918-ci ilin may ayında İrəvan şəhəri və ətraf ərazilər ermənilərə verilərək bu ərazidə erməni dövləti yaradılmışdır. İlkin yarandığı dövrlərdə cəmi 9 min kv. km. ərazini əhatə edən Ermənistan sonrakı dövrlərdə Sovet hakimiyyətinin antiazərbaycan siyasəti nəticəsində öz ərazisini Azərbaycan torpaqları hesabına 29,8 min kv. km-ə qədər genişləndirmiş, bu ərazilərdə yaşayan aborijen əhali olan azərbaycanlılara irqi və milli zəmində dəhşətli diskriminasiya, terror, deportasiya və soyqırım aktları həyata keçirilmiş, nəticədə tarixən Azərbaycanın olan və azərbaycanlıların da yaşadığı Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır. Ermənistan Respublikası bununla da kifayətlənməyərək, 1988-1994-cü illərdə Azərbaycana hərbi təcavüz etmiş, Dağlıq

Qarabağ və ona bitişik 7 rayonu işğal etmiş, dünyanın gözü qarşısında Xocalı soyqırımını törətmiş, bir milyondan artıq azərbaycanlıyı öz yurd-yuvasından didərgin salaraq qaçqın və məcburi köçkünə çevirmişdir.

İrəvan bölgəsinin Azərbaycanın digər ərazilərindən qoparılaraq ayrı salınması və çağdaş zamanımızda da bu ərazidə erməni dövlətinin mövcud olması İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonrakı dövrdə Rusiyanın bölgədə həyata keçirdiyi hərbi, siyasi, ictimai və etnik siyasətin nəticəsidir. Məhz Rusiya işğalından sonra İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilər bufer zona yaratmaq məqsədi ilə əsasən İran və Osmanlı dövlətləri ilə sərhədyanı bölgə olan İrəvan bölgəsində məskunlaşdırıldı, onlara hər cür imtiyazlar və dövlət dəstəyi verildi. Bununla da, İrəvan bölgəsinin erməniləşdirilməsinin əsası qoyuldu. İrəvan bölgəsinin aborigen türk-müsəlman əhalisinin diskriminasiyalara məruz qalması fonunda bütün XIX əsr boyu və eyni zamanda XX əsrin əvvəllərində mərhələlərlə ermənilərin bölgəyə köşürülməsi nəticəsində adı çəkilən ərazidə süni şəkildə erməni çoxluğu yaradıldı. Məhz Rusiyanın həyata keçirdiyi köçürmə və erməniləri himayə siyasəti nəticəsində ermənilər özlərinə vətən əldə etmiş oldular və İrəvan bölgəsinin sahibinə çevrildilər. Bu mənada qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının və rus işğalından sonrakı dövrdə İrəvan bölgəsinin ermənilərlə məskunlaşdırılması və erməniləşdirilməsi prosesinin, bununla bağlı bölgədə cərəyan edən hərbi, siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni proseslərin araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir və mühüm elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi istər çarizm dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində ciddi təhriflərə və siyasiləşməyə məruz qalmışdır. Təsadüfi deyildi ki, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşündə bu məsələ üzərində xüsusi dayanıb, Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin təhrif edildiyini məxsusi vurğulayaraq deyirdi: “Belə hesab edirəm ki, indi akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır”.¹

¹Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşdə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Prezident sarayı, 31 yanvar 1997-ci il. “Azərbaycan” qəzeti, 1997, 1 fevral, № 22.

Etiraf etməliyik ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra keçən müddət ərzində, xüsusilə də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu tövsiyələrindən sonra tarixşünaslığımızda Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi ilə bağlı bir çox obyektiv tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bununla belə, bu gün düşmənlər əlində olan İrəvan bölgəsi tarixinin, xüsusilə də İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonrakı dövrdə bu bölgədə yaşayan və yerli əhali olan azərbaycanlılara qarşı müstəmləkəçilik və diskriminasiya siyasətinin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunan ermənilərin köçürülməsi, yerləşdirilməsi və bölgənin mərhələlərlə erməniləşdirilməsi siyasətinin, bu ərazidə erməni dövləti yaradılması prosesinin və bütün bunların fonunda bölgədə gedən hərbi- siyasi, ictimai- iqtisadi və mədəni proseslərin öyrənilməsi xalqımızın ən yaralı yerlərindən biri olan İrəvan bölgəsinin zəngin, çox mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu bir tarixi dövrünün və bütövlükdə Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinin daha dolğun və kompleks şəkildə öyrənilməsinə mühüm töhfə olardı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2015-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyində iştirak edən zaman öz çıxışında Azərbaycanın, xüsusilə də İrəvan bölgəsinin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinə və bu tarixin ermənilər tərəfindən saxtaşdırılması cəhdlərini vurğulayaraq İrəvan bölgəsinin əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu və bugünkü Ermənistanın tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradıldığını xüsusi qeyd etmişdir: “Azərbaycanın çox zəngin tarixi vardır. Azərbaycan alimləri də, Azərbaycan ictimaiyyəti də bunu yaxşı bilirlər. Biz öz tariximizi, bu reallıqları dünya miqyasında daha da dolğun təqdim etməliyik. Nəyə görə? İlk növbədə, bizi tanıyırlar, görsünlər ki, nə qədər zəngin tariximiz var. Digər tərəfdən, bizə qarşı təxribatlar aparılır. Yəni Azərbaycan tarixini ermənilər təhrif etməyə çalışırlar və diaspor imkanlarından istifadə edərək, bəzi hallarda buna nail olurlar. “Erməni alimləri” xüsusilə regionun, Cənubi Qafqazın tarixi ilə bağlı yalan, uydurma əsasında kitablar dərc edirlər, təqdimatlar keçirirlər. Əlbəttə ki, bizim tariximiz bizim böyük sərvətimizdir. Bizim tariximiz onu göstərir ki, azərbaycanlılar bu torpaqda əsrlər boyu yaşamışlar. Bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır. Təkcə XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən dərc edilmiş xəritələrə baxmaq kifayətdir; hər kəs görsün ki, indiki Ermənistan ərazisində yerləşən kəndlərin, şəhərlərin mütləq əksəriyyətinin adları

Azərbaycan mənşəlidir. Budur reallıq. İrəvan xanlığının əhalisinin 70-80 faizi azərbaycanlılar olubdur”.² Prezident cənab İlham Əliyev bir neçə dəfə, o cümlədən 2016-cı il dekabrın 3-də Ağdam rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə İrəvan bölgəsinin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu, hazırki Ermənistanın bütövlüklə Azərbaycan torpaqlarında qurulduğunu və gec-tez Azərbaycanın öz itirilmiş torpaqlarını geri qaytaracağını və ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyini bəyan etmişdir: “Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməlidir. Bizim tarixi torpaqlarımız təkcə Dağlıq Qarabağın ərazisi deyil. İrəvan, Göyçə, Zəngəzur bizim tarixi coğrafiyamızdır, tarixi torpaqlarımızdır. Ermənistan vaxtilə bizim o torpaqlarda qanunsuz olaraq dövlət qurub, indi də bizim torpağımızda ikinci dövlət qurmaq istəyir. Azərbaycan xalqı heç vaxt buna imkan verməyəcək...”³

Bu mənada, Azərbaycan tarixinin ən çox təhriflərə məruz qalan İrəvan bölgəsinin mürəkkəb, ziddiyyətli və gərginliyi ilə seçilən XIX-XX əsrin əvvəlləri dövrünün obyektiv araşdırılması Prezidentin də söylədiyi kimi dəyişməz tarixi həqiqətlərin elmi əsaslandırılmaları üzə çıxarılmasına və erməni tarixçilərinin saxtakarlıqlarını ifşa etməyə xidmət edəcək. Bu həm tarix, həm də müasirlik baxımından ciddi elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir və bütün bunlar tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX-XX əsrin əvvəllərini, konkret olaraq 1800-1918-ci illəri əhatə edir. Xronoloji çərçivənin başlanğıcı kimi, Rusiyanın Cənubi Qafqazda fəallaşması və bölgənin işğalına başlaması, son həddi isə İrəvanın ermənilərə verilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması prosesinin başa çatması götürülmüşdür. Lakin XIX əsrin əvvəlləri üçün İrəvan bölgəsində formalaşmış hərbi, ictimai, siyasi və iqtisadi vəziyyətin ümumi mənzərəsini və bu mənzərənin tarixi köklərini aydınlaşdırmaq üçün bəzən xronoloji çərçivədən də kənara çıxılmış, bölgənin ümumi tarixinə də nəzər salınmışdır.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. “Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində” problemi indiyədək tarix elmində kompleks şəkildə ayrıca mövzu kimi müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır. Bununla belə, son iki əsrdə Azərbaycanın taleyüklü məsələlərinin həll olunduğu

²Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. <http://president.az/articles/16703>

³Ağdam rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. <http://www.president.az/articles/21943>

həddindən çox həssas, mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarla zəngin olan tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı istər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənar yazılmış bir çox əsərlərdə xüsusilə yaralı yerimiz olan Qərbi Azərbaycanın itirilməsi və bu ərəzilərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən təqib, deportasiya, soyqırım siyasəti və İrəvan bölgəsi tarixinin bu və ya digər məsələləri ilə bağlı bir sıra faktlar söylənilmiş, mülahizələr irəli sürülmüşdür. Problemlə bağlı tarixşünaslığa kompleks şəkildə yanaşma aşağıdakı acı həqiqəti ortaya qoymuşdur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində yazılan tarixi tədqiqatlarda İrəvan bölgəsinin tarixi də digər bölgələr kimi ümumazərbaycan tarixi kontekstində nəzərdən keçirilmiş, lakin bu bölgədə erməni dövlətinin yaradılmasından sonrakı, xüsusilə də sovet dövrü tədqiqatlarında bu tarixi, əzəli Azərbaycan torpağı “unudularaq” və elmi baxımdan ermənilərə “bağışlanaraq” Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının tarixi kontekstində öyrənilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən Azərbaycan tarixinin bütöv tam halda öyrənilməsi zərurəti irəli sürüldü və yazılan Azərbaycan tarixi dərsliklərində ölkənin şimalı (hazırkı Azərbaycan Respublikası) ilə yanaşı, cənubunun (Cənubi Azərbaycan) da tarixi ümumi kontekstdə nəzərdən keçirilməyə başlandı. Lakin burada bir sıra qüsurlara yol verilmişdir. Belə ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən – Azərbaycanın Rusiya və İran arasında iki hissəyə bölünməsindən sonra vəziyyət dəyişir, yalnız Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilən Şimali Azərbaycanın tarixi öyrənilir, Cənubi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan bölgəsi və itirilmiş digər tarixi Azərbaycan torpaqlarının tarixi isə bir növ kənar qalmış, sadəcə əsas tarixi hadisələrə diqqət yetirilmiş və ya bu tematika yalnız xüsusi tədqiqatlarda davam etdirilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsi XX əsrin 90-cı illərindən sonrakı dövrdə yazılan ümumi Azərbaycan tarixi əsərlərində də unudulmuşdur. Nəticədə İrəvan bölgəsinə sahib olub burada özlərinə dövlət yaradan ermənilər Ermənistan tarixi haqqında da öz uydurma konsepsiyalarını yaradıblar. Bu konsepsiyaya görə, tarixi Ermənistan ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir, Rusiya işğalından sonrakı dövrdə İrəvan bölgəsi və Qarabağ – Şərqi Ermənistan, Şərqi Anadolu vilayətləri isə Qərbi Ermənistan adlandırılır və erməni xalqının tarixi adı altında, onların hər ikisinin tarixi müasir dövrdə izlənilir.

Əslində indiki Ermənistan ərazisi, o cümlədən İrəvan bölgəsi tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur və bu ərəzilərin ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu gerçəkliyin üzə çıxarılması və elmi cəhətdən əsaslandırıl-

ması üçün İrəvan bölgəsinin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinin heç bir subyektivliyə yol vermədən obyektiv şəkildə araşdırılması vacibdir.

İrəvan bölgəsinin tarixi ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan əsərləri bir neçə qrupa bölmək olar: Rusiya çarizminin mövcudluğu dövründə, yəni 1917-ci ilə qədər yazılan əsərlər; sovet dövründə yazılan əsərlər; müstəqillik dövründə yazılan əsərlər; mühacirət və xarici tarixşünaslıqda yazılan əsərlər.

Çarizm dövründə imperiyanın maraqlarına uyğun olaraq Cənubi Qafqaz bölgəsinin işğalından əvvəl və xüsusilə də işğaldan sonrakı dövrdə bu bölgənin ictimai, siyasi, hərbi, iqtisadi, etnoqrafik, mədəni və digər tərəflərdən öyrənilməsinə böyük maraq göstərilmiş və bununla əlaqədar olaraq rus qafqazşünaslığı adlandırılan bir məktəb yaradılmışdır. Doğrudur, bu əsərlərdə Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan bölgəsinin tarixini öyrənmək məqsədi qarşıya qoyulmamış, əsas diqqət rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı yürüşlərinə verilmişdir. Bununla belə, bu əsərlərdə Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan bölgəsinin ictimai, siyasi, iqtisadi, etnoqrafik, mədəni tarixi ilə bağlı bir sıra məlumatlar öz əksini tapmışdır.

1836-cı ildə Peterburqda dörd cildlə nəşr olunan “Обозрение Российских владений за Кавказом” toplusunda Cənubi Qafqazın, Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti, iqlimi, çayları, meşələri, dağları, bitki örtüyü, yolları, inzibati ərazi bölgüsü, sərhədləri, iqtisadi vəziyyəti, kənd təsərrüfatı, əhalisinin etnik və dini tərkibi haqqında və digər etnoqrafik məlumatlar toplanmışdır.⁴ Bu məlumatlar bölgənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni mənzərəsinin ümumi şəkildə öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rus hərbi tarixçisi N.F.Dubrovinin əsərlərində Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi işğalçılıq siyasəti və rus qoşunlarının Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan bölgəsində həyata keçirdiyi təcavüzkar yürüşləri geniş təsvir olunmuşdur.⁵ Müəllif əsas diqqətini Rusiyanın bölgədə həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətinin təsvirinə yetirməklə yanaşı, İrəvan bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti, ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti, əhalisinin sayı, etnik tərkibi və adət-ənənəsini də diqqətdən kənar qoymamışdır.

⁴Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. 1-IV. СПб., 1836.

⁵Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 по 1806 г. СПб., 1866; Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. В 6 томах. СПб., 1871-1888.

XIX əsr rus müəlliflərindən P.Zubovun,⁶ V.A.Pottonun,⁷ N.İ.Uşakovun⁸ və digər müəlliflərin əsərlərində də əsas diqqət rus qoşunlarının Qafqazdakı hərbi əməliyyatlarına verilir və bu əməliyyatlar təbii olaraq “zəfər yürüşləri” kimi təənnüm edilirdi. Bununla belə, bütün məhdud tərəflərinə baxmayaraq, bu əsərlərdə tədqiq olunan mövzuya dair bir çox qiymətli fakt və mülahizələr yer almışdır.

Rus qafqazşünaslarından S.N.Qlinkanın əsəri Rusiyanın erməniləri İrandan Cənubi Qafqaza köçürülmə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi məsələlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.⁹ Müəllif köçürmə prosesini ətraflı təsvir etməklə yanaşı, bu prosesin iştirakçılarna aid bir çox sənəd və materialları da əsərə daxil etmiş və Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətində ermənilərin oynadığı rolu xüsusi olaraq vurğulamışdır.

Bu məsələ Q.A.Ezovun 1898-ci ildə nəşr olunmuş əsərinin də əsas xəttini təşkil edir.¹⁰ Əsərdə Rusiyanın Qafqazda həm Azərbaycan xanlıqlarına, həm də İran və Osmanlı dövlətlərinə qarşı apardığı müharibələr zamanı ermənilərin rus qoşunlarına göstərdiyi yardımlar işıqlandırılır.

N.N.Şavrovun 1911-ci ildə Peterburqda nəşr olunmuş əsərində İran və Osmanlı dövlətlərindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi və Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yerləşdirilməsi məsələsindən bəhs olunur.¹¹ Müəllif göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonundan çoxu yerli deyil, Rusiya tərəfindən bu ərazilərə köçürülən ermənilərdir.¹²

⁶Зубов П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 до 1834 г. Т. II, Ч. 3. СПб., 1836.

⁷Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. В 5 томах. Т. II, СПб., 1886; Утверждение русского владычества на Кавказе. Под редакцией генераль-майора Потто В.А. Т. 1. Тифлис, Топография Я.И.Либермана, 1901; Потто В. А. Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества. 2-е изд., Тифлис, 1902; Потто В.А. Кавказская война. Персидская война 1826-1828 гг. Т. 3. Ставрополь, 1993.

⁸Ушаков Н.И. История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах. В двух частях. Часть 1-2. СПб., Тип. Э. Прача и К, 1836.

⁹Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdüdlərinə köçürülməsinin təsviri. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1995.

¹⁰Эзов Г.А. Отношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898.

¹¹Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., Типография редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1911.

¹²Yenə orada, s. 63

Rus qafqazşünaslarından V.N.İvanenkonun,¹³ M.Vladıkinin,¹⁴ S.A.Ye-giazarovun,¹⁵ V.L.Veliçkonun,¹⁶ S.Esadzenin¹⁷ əsərlərində də əsas diqqət Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətinə yönəldilsə də, bu əsərlərdə İrəvan bölgəsinin hərbi-strateji vəziyyəti, inzibati-ərazi və idarə sistemi, iqtisadi həyatı, əhalisinin sayı, etnik və sosial tərkibi kimi məsələlərlə bağlı bir sıra qiymətli fakt və mülahizələr yer almışdır.

Sovet tarixşünaslığına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonrakı ilk illərdə Azərbaycanda nəşr olunmuş bir sıra əsərlərdə İrəvan bölgəsinin, həmçinin İrəvan xanlığının tarixinə ümum-azərbaycan tarixi kontekstində nəzər yetirilmiş və öyrənilmişdir. Bu əsərlər içərisində M.Vəlilinin (Baharlı) 1921-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat)” əsərini qeyd etmək olar.¹⁸ Əsərdə İrəvan bölgəsinin coğrafiyasına, tarixinə, iqtisadiyyatına ümumazərbaycan kontekstində yanaşılmış və bölgə ilə bağlı bir çox faktlar, xüsusilə də bölgənin əhalisi ilə bağlı konkret rəqəmlər verilmişdir.

R.İsmayılovun 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” əsərində ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qədərki dövrdə Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti, siyasi və iqtisadi tarixindən bəhs olunur.¹⁹ Əsərdə haqlı olaraq İrəvan bölgəsinin tarixi də ümum-azərbaycan tarixi kontekstində nəzərdən keçirilmiş, İrəvan xanlığının siyasi tarixi, əhalisi, burada mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir.

Bir qədər sonra rus sovet tarixşünaslığında formalaşmış stereotiplərə və ənənlərə görə müəlliflər, bir qayda olaraq Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq siyasətini pərdələməyə, hadisələrin əsl mahiyyətini gizlətməyə çalışır, rus işğalını “kənüllü birləşmə”, “Rusiyaya olan meyl” kimi konsepsiyalardan yanaşır, İrəvan bölgəsinin tarixinə də ümumazərbaycan tarixi kontekstindən deyil, Ermənistan tarixi nöqtəyi-nəzərindən baxırlar. Bütövlükdə götürdükdə, bu əsərlərin konseptual baxımdan hadisə və proseslərə

¹³Иваненко В.Н. Гражданские управление за Кавказом. Тифлис, 1901.

¹⁴Владыкин М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. Москва, 1874.

¹⁵Егизаров С.А. Исследование по истории учреждений в Закавказье. Ч. 2. Городские цехи. Организация и внутреннее правление Закавказских амкар. Казан, 1891.

¹⁶Величко В.Л. Кавказ. Русские дело и междуплеменные вопросы. Баку: «Элм», 1990.

¹⁷Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. 1. Тифлис, 1907.

¹⁸Vəlili M. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azərnəşr, 1993.

¹⁹İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1993.

yanaşması doğru olmasa da, onlarda əks olunan bir çox qiymətli fakt və materiallar mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Rus sovet tarixşünaslarından İ.P.Petruşevskinin əsərində²⁰ digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvan xanlığının tarixi də siyasi-iqtisadi cəhətdən nəzərdən keçirilmiş, burada mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlər, torpaq mülkiyyəti formaları, əhalinin sosial-silki təbəqələşmə quruluşu və s. kimi məsələlər öyrənilmişdir. Lakin müəllif ciddi səhvə yol verərək, İrəvan bölgəsinin tarixini Ermənistan tarixi kimi qələmə almış, İrəvan bölgəsində baş verən hadisələri erməni xalqının adına yazmışdır. Əsərdən açıq-aydın görünür ki, bölgədə ermənilərə aid olan hadisə və proseslər Eçmiədzin kilsəsindən kənara çıxmır, halbuki bölgənin ictimai-siyasi həyatında cərəyan edən hadisə və proseslər türk-müsəlmanlarla bağlıdır.

Rus müəlliflərindən N.A.Smırnovun əsərində də dövrün digər əsərləri kimi, XVIII-XIX əsrlərdə Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi işğalçılıq pərdələnin, Rusiyanın Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda həyata keçirdiyi işğallar “kənnüllü birləşmə” kimi təqdim edilir.²¹

A.Ş.Milmanın XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi quruluşundan bəhs edən əsərində rus işğalından sonra Azərbaycanda tətbiq edilən idarəetmə sisteminin forma və üsullarından, yaradılan inzibati idarələrdən bəhs olunur.²² Lakin müəllif Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlardan bəhs edərkən, ciddi səhvə yol verərək, İrəvan xanlığını bu siyahıya daxil etmir, ümumilikdə İrəvan bölgəsinə Ermənistan ərazisi kimi yanaşır.

Rus sovet tarixçilərindən A.V.Fadəyevin əsəri XIX əsrin birinci otuz ilində Rusiyanın Qafqazdakı işğalçılıq siyasətini öyrənmək üçün faktik materiallar baxımından əhəmiyyətlidir.²³ Əsərdə Rusiyanın Qafqazdakı fəaliyyəti düzgün olaraq müstəmləkəçilik siyasəti kimi şərh edilir.

H.M.İbrahimbəylinin 1969-cu ildə Moskvada nəşr olunan “XIX əsrin birinci otuz ilində Rusiya və Azərbaycan” əsəri faktik materiallar baxımından mövzumuz üçün əhəmiyyətli hesab oluna bilər.²⁴ Əsərdə Rusiyanın Azərbaycan ərazisində İranla apardığı müharibələr, o cümlədən İrəvan böl-

²⁰Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношения в Азербайджане и Армении XVI – начале XIX вв. Ленинград: из-во ЛГУ, 1949.

²¹Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVIII-XIX веках. Москва: Социально-экономический литературы, 1958.

²²Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX– начале XX вв. Баку: Азернешр, 1966.

²³Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX в. Москва: из-во АН СССР, 1960.

²⁴Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969.

gəsində aparılan hərbi əməliyyatlar işıqlandırılır. Lakin bununla belə, müəllif digər sovet tarixçiləri kimi hadisələri dövrün stereotipləri baxımından işıqlandırır, İrəvan xanlığını Azərbaycan xanlıqlarından ayırır və bu xanlığı Ermənistan dövləti kimi təqdim edir.

Sovet dövrünün erməni müəlliflərinin əsərlərində yuxarıda da qeyd etdi-yimiz kimi, İrəvan bölgəsinin tarixi bir qayda olaraq erməni xalqının və Şərqi Ermənistanın tarixi kimi nəzərdən keçirilir.²⁵ İrəvan bölgəsinin tarixinin Ermənistan tarixi kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, bu əsərlərdə yer alan bölgə ilə bağlı antroponimlərdə İrəvan xanlarının içərisində bir nəfər də olsun erməninin olmaması, əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olması, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi və digər bu kimi faktlar öz-özlüyündə bu əsərlərin saxta konsepsiya üzərində qurulduğunu və İrəvan bölgəsinin tarixi Azərbaycan torpağı olmasını və həmin ərazilərin ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmaması gerçəyini ortaya qoyur. Sovet dövründən sonrakı dövrdə erməni müəlliflərinin qələmindən çıxan əsərlər də bu konsepsiya baxımından və daha şovinist ruhda yazıldığından, onların məqsəd və məramını bəlli edir. Bu səbəbdən onları ayrı-ayrılıqda təhlil etməyə lüzum görmürük.

Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra, yəni XX əsrin 90-cı illərindən etibarən ölkənin tarixinin, xüsusilə də XIX-XX əsrlər dövrünün milli konsepsiya əsasında obyektiv araşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atıldı, nəticədə, bir çox mühüm ciddi tədqiqatlar ortaya qoyuldu. Bu proses hazırda da davam etməkdədir. Bu əsərlər içərisində 1996 və 2009-cu illərdə S.Əliyərli'nin redaktəsi altında ümumiləşdirilmiş "Azərbaycan tarixi" əsərində,²⁶ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu tərəfindən çap olunan yeddi cildlik "Azərbaycan tarixi" əsərində²⁷ Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin bir çox məsələlərinə obyektiv qiymət ve-

²⁵Парсамян В.А. История армянского народа. 1801-1900. Ереван: из-во «Айастан», 1972; Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), с. 26-40; История армянского народа с древнейших времен до наших дней. Ереван: Из-во Ереванского Университета, 1980; Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранской войны и присоединение Восточной Армении к России. Ереван, 1988; Тунян В.Г. Восточная Армения в составе России. Ереван: Айастан, 1989; Тунян В.Г. "Защитник Отечества" – каталогос всех армян Нерсес Аштаракечи. 1826-1857 гг. Ереван: Св. Эцмиадзин, 2007.

²⁶Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Red. S.Əliyərli. Bakı: Çıraq, 2009.

²⁷Azərbaycan tarixi: 7 cildə. IV-V cildlər. Bakı: Elm, 2000, 2001.

rildi. Lakin bu əsərlərdə də nədənsə İrəvan bölgəsinin tarixi unudularaq ümumazərbaycan tarixi kontekstində verilmədi.

F.Əliyev və U.Həsənovun birlikdə yazdıqları “İrəvan xanlığı” əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.²⁸ Əsərə K.Şükürov tərəfindən yazılan “Ön söz”də “Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan tarixinin tarixşünaslığı və ümumi Azərbaycan tarixində əksi” problemi konseptual baxımdan geniş şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi, ictimai, iqtisadi vəziyyəti, inzibati-ərazi bölgüsü kimi məsələlər işıqlandırılmışdır.

V.Arzumanlı və N.Mustafanın 1998-ci ildə nəşr olunan əsərləri Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülməsi prosesini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.²⁹ Əsərdə haqlı olaraq İran və Osmanlı dövlətlərindən Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilərin İrəvan bölgəsində yerləşdirilməsinin Rusiyanın strateji məqsədlərindən irəli gəldiyi xüsusi vurğulanır, habelə ermənilərin İrəvan bölgəsində törətdiyi soyqırım aktlarına diqqət çəkilirdi.

K.Şükürovun əsəri XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran münasibətləri və Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı prosesini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.³⁰ Əsər Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasına qədər və bu müqavilənin imzalanmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi məsələsi ətrafında gedən Rusiya-İran danışıqlarını xronoloji baxımdan öyrənmək və bu prosesin mahiyyətini açmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

T.Mustafazadənin əsəri XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinə həsr olunmuşdur.³¹ Əsərdə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya, İran və Osmanlı dövlətlərinin Azərbaycana münasibətdə yeritdikləri siyasətlə bağlı bir sıra maraqlı fakt və mülahizələr yer almışdır.

V.Umudlunun əsəri XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının rus işğalçılarına qarşı apardıqları müqavimət hərəkətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.³² Əsərdə Rusiya-İran müharibələri dövründə İrəvan

²⁸Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Azərneşr, 1997, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

²⁹Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998.

³⁰Şükürov.K K. Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika. Bakı: Çarşoğlu, 2006.

³¹Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002.

³²Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı: Elm, 2004.

xanlığı uğrunda Rusiyanın apardığı hərbi-siyasi mübarizə və xanlığın müqavimət hərəkəti mövzumuz baxımından diqqətəlayiqdir.

G.Nəcəfəlinin əsərləri XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət, Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə əlaqələri və Rusiyanın Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq istiqamətindəki sistemli fəaliyyətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.³³

2004-2005-ci illərdə nəşr olunan “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nda İrəvan quberniyası və bu ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım cinayətləri ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar vardır.³⁴

M.Süleymanovun əsərləri XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətini, bu siyasətin bir sıra hərbi aspektlərini, habelə işğal prosesində ermənilərin və erməni kilsəsinin nə kimi rol oynadıqlarını öyrənmək baxımından maraq doğurur.³⁵

Z.Şahverdiyevin əsəri XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin tarixinə həsr olunsa da, bu əsərdə İrəvan bölgəsi ilə bağlı maraq doğuran fakt və mülahizələrə rast gəlmək mümkündür.³⁶ E. Arifin (Şıxəliyevin) əsərində tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı yeni faktlar diqqəti cəlb edir.³⁷

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı M.Quliyevin,³⁸ E.Cəfərlinin,³⁹ E.Zamanovun⁴⁰ və digər müəlliflərin əsərlərində də bir sıra qiymətli fakt və mülahizələr yer almışdır.

2010-cu ildə Y.Mahmudovun ümumi rəhbərliyi və redaktəsi altında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun müəllif kollektivi tərəfindən nəşr olunan və sonrakı illərdə bir çox xarici dillərə tərcümə edilən “İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” əsəri Rusiyanın Cənubi Qafqazda, Azərbaycanda, o

³³Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı: Nurlan, 2002; Yenə onun. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq cəhdləri. Bakı: Nurlan, 2007.

³⁴Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş Red. Y.Mahmudov. Bakı: Lider, 2004, 2005.

³⁵Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2008; Süleymanov M. Güllüstan müqaviləsi. II hissə. Bakı, Elm və Təhsil, 2014; Süleymanov M. Türkmənçay müqaviləsi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015.

³⁶Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008.

³⁷Şıxəliyev E.A. İngiltərənin geosiyasi maraqlarında “erməni məsələsi”nin yeri və Azərbaycana təsiri (1917-1920). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2016.

³⁸Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2013.

³⁹Cəfərlili E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008.

⁴⁰Zamanov E. Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920 ci illər) Bakı: Elm və təhsil, 2011.

cümlədən də İrəvan bölgəsində həyata keçirdiyi işğalçılıq və ermənilərin köçürülməsi siyasətinin əsl mahiyyətini üzə çıxarmaq, İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin məskunlaşdırılması, bölgənin etnodemoqrafıq vəziyyətinin dəyişdirilməsi və bu ərazidə erməni dövlətinin yaradılması prosesini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.⁴¹

İ.Hacıyevin 2012-ci ildə çap olunmuş əsəri ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və törətdikləri qanlı cinayətləri öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.⁴² Əsərdə əsas diqqət Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı cərəyan edən hadisə və proseslərə verilsə də, burada İrəvanla bağlı bir sıra maraqlı doğuran fakt və mülahizələr yer almışdır.

V.Rzayevin 2016-cı ildə Naxçıvanda çap olunmuş “XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvanda və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr” adlı əsəri İrəvan bölgəsində təhsil və məktəb problemini öyrənmək baxımından maraqlıdır.⁴³

Son dövr tədqiqatları içərisində İ.Niftəliyevin əsəri 1918-1920-ci illərdə İrəvan bölgəsində ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərini araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.⁴⁴ Əsərdə söylənilən fakt və mülahizələri təsdiq edən sənəd və materiallar da verilmişdir. Həmçinin F.Cəfərovun əsərində də erməni vəhşiliyi yeni tutarlı faktlarla verilmiş, “Qırmızı tabor”un üzvlərinin bir çoxunun fəaliyyəti sistemli araşdırılmışdır.⁴⁵

Tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı Türkiyə tarixşünaslığında nəşr olunan əsərlər də maraqlıdır. XIX-XX əsrin əvvəllərində Osmanlı-Rusiya münasibətləri, Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti və ermənilərin törətdiyi soyqırımlarla bağlı yazılan əsərlərdə İrəvan bölgəsində gedən proseslərə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur.⁴⁶ Türkiyə tarixşünaslığında bəzi əsərlər

⁴¹İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi red. Y. Mahmudov. Bakı: Azərbaycan, 2010.

⁴²Hacıyev İ.Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012.

⁴³Rzayev V. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvanda və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr. Naxçıvan: Əcəmi, 2016.

⁴⁴Нифталиев И. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку: Турхан, 2014.

⁴⁵Сəфəров F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009

⁴⁶Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; Turan Ş. 1829 Edirne Antlaşması/Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Dergisi, Sayı 8, no. 1-2, Ankara, Mart-Haziran, 1951, s. 111-151; Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. İstanbul: Has-Kutulmuş Matbaası, 1979; Beydili K. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler // Belgeler. Cilt XIII, Sayı 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 365-468;

istisna olmaqla əksəriyyət etibarilə yalnız türk mənbələrinə istinadən yazıldığından bu əsərlərdə birtərəflilik hökm sürür.

Azərbaycan mühacir tarixşünaslığında yazılan əsərlərdə İrəvan bölgəsinin tarixindən birbaşa bəhs edən əsərlər olmasa da, bu əsərlərdə İrəvan bölgəsi və xanlığının tarixinə ümumazərbaycan tarixi kontekstində yanaşılır, daha çox bölgədə baş verən soyqırım cinayətlərinə diqqət yetirilir. Bu əsərlər içərisində C.Zeynalıoğlunun 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunan “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” əsəri xüsusi maraq doğurur.⁴⁷ Əsərdə İrəvan xanlığının tarixinə digər Azərbaycan xanlıqları kimi ümumazərbaycan tarixi kontekstindən yanaşılır, xanlığın siyasi tarixi, əhalisi, iqtisadiyyatı, pul vahidləri, ölçü və çəki vahidləri, vergi və mükəlləfiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Beləliklə, tarixşünaslığın qısa xülasəsindən də aydın olur ki, dissertasiya işi üçün seçilmiş “Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri” mövzusu indiyə qədər istər vətən, istərsə də xarici ölkələrin tarixşünaslığında ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Odur ki, bu problemin ayrıca mövzu kimi ilkin arxiv sənəd və materialları, eləcə də elmi ədəbiyyat əsasında kompleks şəkildə araşdırılması tarixşünaslıqda mövcud olan boşluğun doldurulmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Mövzunun mənbə bazası. Tədqiqatın gedişində mövzu ilə bağlı xeyli sayda arxiv sənədləri elmi dövriyyəyə cəlb edilmiş və geniş təhlil olunmuşdur. Bu sənədlərin bir qismi Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Rusiya arxivlərində saxlanılır, digər qismi isə müxtəlif illərdə Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan, və Ermənistanda sənədlər toplusu halında çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazasının böyük bir hissəsini Moskva-dakı Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin (Российский Государственный Военно-Исторический Архив – (РГВИА)) materialları təşkil edir. Bu arxivin 41 sayılı “Hərbi-Elmi Arxiv” – ВУА (Военно-Ученый Архив) fondunda saxlanılan sənədlər XVIII əsrin sonu-XIX əsrin birinci yarısında Rusiyanın Qafqazdakı işğalları və bu ərazilərdə möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Bəhs edilən dövrdə Rusiyanın Qafqazdakı hərbi və mülki məmurları ilə mərkəzi hökumət arasındakı yazışmaları, Qafqazdakı rus məmurlarının mərkəzi hökumətə ünvanladıkları raportları və digər bu kimi məktub və

Kocabaş S. Tarihde Türk-Rus Mücadelesi. İstanbul, 1989; Budak M. Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya // Avrasya Etüdləri, Cilt 1, Sayı 4, Kış 1995, s. 101-128.

⁴⁷Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992

yazıları ehtiva edən bu sənədlər içərisində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, o cümlədən İrəvan bölgəsi ilə bağlı çox qiymətli sənəd və materiallar vardır. Bu sənədlər əsasında çarizmin İrəvan bölgəsində yeritdiyi siyasət və həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında dolğun məlumat əldə etmək və bölgənin erməniləşdirilməsi siyasətini mərhələlərlə izləmək və yeridilən siyasətin əsl mahiyyətini açmaq mümkündür.

Tədqiqat zamanı XIX əsrdə çarizmin Qafqazda, o cümlədən İrəvan bölgəsində yeritdiyi siyasətlə bağlı Rusiya Dövlət Tarix Arxivinin (Российский Государственный Исторический Архив (РГИА)) müxtəlif fondlarında saxlanılan sənəd və materiallarına da müraciət edilmişdir.

Dissertasiyanın mənbə bazasının böyük bir hissəsini Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivində (BOA) Xətti-Hümayun (HAT) fond kodu altında saxlanılan sənəd və materiallar təşkil edir. Bu sənəd və materiallar əsasən XIX əsrdə, xüsusi ilə də əsrin birinci yarısında Osmanlı dövlətinin şərqi vilayətlərinin ordu komandanlıqları ilə Osmanlı Hərbi Nazirliyi və sədrəzəmi arasında gedən yazışmalardır. Bu yazışmalarda rus işğalları ilə bağlı Qafqazdakı vəziyyət, Rusiya-Osmanlı müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində gedişi, həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığının əhalisinin bu müharibəyə münasibəti, Osmanlı sərəsgərləri ilə müxtəlif Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanı arasındakı əlaqələr, Azərbaycana göndərilən sultan fərmanları və bu fərmanların doğurduğu nəticələrlə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vardır. Eyni zamanda Osmanlı arxiv sənədləri içərisində XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan bölgəsində ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırım ilə bağlı Qafqazdakı Osmanlı ticarət konsullarından Osmanlı hökumətinə göndərilən raport və məktublar, İrəvan bölgəsi müsəlmanlarının adı çəkilən cinayətlərin qarşısını almaq üçün Osmanlı hökumətinə ünvanladıkları imdad çağırışlı müraciətnamələr, bunlarla bağlı Osmanlı hökumətinin Rusiya ilə apardığı danışıqları ehtiva edən sənəd və materiallar tədqiq olunan mövzu baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat zamanı Türkiyə Cümhuriyyəti Genelkurmay Başkanlığının Askeri Tarix və Strateji Etüd Arxivində (ATASE) Birinci Dünya müharibəsi kolleksiyasında saxlanılan sənəd və materiallardan, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) 894, 970-ci fondlarından, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) 276-cı fondundan, Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivinin (314,

45, 582) fondlarından istifadə olunmuş, habelə Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin sənəd və materiallarına da müraciət edilmişdir.

Dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazasının böyük bir hissəsini də çap olunmuş arxiv sənədləri təşkil edir. Çap olunmuş rus arxiv sənədləri içərisində A.Berjenin ümumi redaktəsi ilə tərtib olunaraq 1866-1904-cü illərdə Tiflisdə nəşr olunan Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları (AKAK) xüsusi yer tutur.⁴⁸ Bu aktlarda Rusiyanın Qafqaz siyasəti və bölgədə baş verən hadisə və proseslər, o cümlədən İrəvan bölgəsi ilə bağlı yüzlərlə sənəd, fərman, göstəriş, raport, məktub və digər sənədlər toplanmışdır. Tədqiqat zamanı bu aktlar toplusunun bütün cildlərindən istifadə edilmişdir.

XIX əsrin ortalarından etibarən 1916-cı ilədək Tiflisdə nəşr olunmuş “Qafqaz təqvimləri”ndə (Кавказский календарь) bütöv halda olan sənəd və materiallara geniş müraciət edilmişdir.

Fransız mənşəli rus tədqiqatçısı İ.İ.Şopenin 1829-1832-ci illərdə “Erməni vilayəti” adlandırılan ərazidə - Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində həyata keçirdiyi kameral təsvirin nəticələri 1852-ci ildə “Rusiya imperiyasına birləşdiyi dövrdə Erməni vilayətinin tarixi abidələrinin vəziyyəti” adı altında nəşr olunmuşdur.⁴⁹ Geniş statistik məlumatların toplandığı bu əsərdə rus işğalının ilk illərində İrəvan bölgəsinin əhalisinin sayı, cinsi, milli-etnik tərkibi və yerləşməsi ilə bağlı çox mühüm sənədlər – aparılmış kameral təsvirin nəticələri toplanmışdır. Məhz bu əsərdə göstərilən materiallar İrəvan bölgəsinə ermənilərin köçürülməsi, yerləşdirilməsi və bunun nəticəsi kimi bölgə əhalisinin etnik tərkibində yaranmış ciddi dəyişiklikləri tam gerçəkliyi ilə üzə çıxarır.

Qafqaz və Azərbaycanla bağlı çap olunmuş Osmanlı arxiv sənədləri 1993-cü ildə Ankarada nəşr olunan iki cildlik “Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıqları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri” adlı sənədlər toplusunda da mövzumuzla bağlı bəzi sənədlər yer almışdır.⁵⁰

Y.Mahmudov və K.Şükürovun “Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları” əsəri bəhs etdiyimiz dövrdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı

⁴⁸Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. I-XII, Тифлис, 1866-1904.

⁴⁹Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1852.

⁵⁰Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıqları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri. 2 Ciltde. (1575-1918). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

arasında imzalanan müqavilə və hüquqi aktları öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.⁵¹ Əsərdə dövlətlərarası aktların meydana gəlməsi şərh edilmiş və imzalanan müqavilə və digər aktların tam mətni verilmişdir.

Tədqiqatın gedişində Rusiya, Gürcüstan və Ermənistanda müxtəlif illərdə çap olunmuş sənədlərin verdiyi toplulara da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin hərbi, siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni tarixinin kompleks şəkildə araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün konkret olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın, o cümlədən İrəvan xanlığının hərbi-siyasi vəziyyətinin araşdırılması;
- Rusiya-İran müharibələri dövründə İrəvan xanlığının hərbi-siyasi vəziyyətinin, bu müharibələrdə mövqeyinin və onun Rusiya tərəfindən işğal edilməsi prosesinin araşdırılması;
- Rus işğalından sonra İrəvan bölgəsində tətbiq edilən idarəçilik sisteminin və bu sistemdə azərbaycanlıların yerinin və rolunun öyrənilməsi;
- İrəvan bölgəsinin erməniləşdirilməsi siyasətinin tədqiqi və bölgənin erməniləşdirilməsinin forma və metodlarının, mərhələlərinin araşdırılması;
- İran və Osmanlı dövlətlərindən ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusilə də İrəvan bölgəsinə köçürülməsinə dair Rusiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin araşdırılması;
- Ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsinin əsas mərhələləri, dinamikası, coğrafi yerləşdirilməsi bu köçürmələrin bölgənin etnodemoqrafik vəziyyətində yaratdığı dəyişikliklərin öyrənilməsi;
- XIX əsrin 40-60-cı illərində Cənubi Qafqazda həyata keçirilən islahatların İrəvan bölgəsində tətbiqinin və bunun ümumi nəticələrinin araşdırılması;
- İrəvan bölgəsinin iqtisadiyyatının əsas sahələrinin araşdırılması, iqtisadi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərin və bunların müstəmləkə xarakterinin aydınlaşdırılması;

⁵¹Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə. I cild. Bakı: Regionların inkişafı ictimai birliyi, 2009.

- İrəvan bölgəsinin Azərbaycanın mədəni həyatında oynadığı rol və onun ümumazərbaycan mədəniyyətində yerinin aydınlaşdırılması;
- İrəvan bölgəsində tətbiq edilən quberniya idarəçiliyini və bölgənin inzibati-siyasi vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi;
- İrəvan bölgəsinin ərazisi və əhalisi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi, əhalinin milli-etnik tərkibinin, onun yerləşməsinin və dinamik inkişafına təsir edən amillərin araşdırılması;
- XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı erməni-müsəlman münacişəsini yaradan səbəblərin öyrənilməsi, türk-müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımın İrəvan bölgəsində gedişinin izlənilməsi;
- 1918-1920-ci illərdə İrəvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım və etnik təmizləmə siyasətinin öyrənilməsi, onların gedişi və yekun nəticələrinin aydınlaşdırılması;
- İrəvanın ermənilərə verilməsi və bu bölgədə erməni dövlətinin yaradılması prosesinin tədqiq edilməsi, öyrənilməsi və təhlilinin aparılması.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin başlıca obyektı kimi 1800-1918-ci illərdə İrəvan bölgəsi ilə bağlı olan ərazidə və onun hüdudlarından kənarında cərəyan edən hərbi-siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni hadisə və proseslər tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin metodoloji əsası. Tədqiqatın metodoloji əsasını müqayisəli-tənqidi təhlil və sistemli analiz, tarixi hadisələrə kompleks yanaşma və obyektivlik prinsipləri təşkil edir. Tədqiqat zamanı həmçinin, tarixi alternativlik prinsipi əsas götürülmüş, mənbələrin müqayisəli-tənqidi təhlilinin aparılmasına üstünlük verilmişdir. Dissertasiya işi problemlər üzrə xronoloji ardıcılıqla yazılmışdır. Tarixi hadisə və proseslərə yanaşmada rəğbət və ya nifrət deyil, tarixi fakt və hadisələrə obyektiv münasibət göstərilmiş, mənbələr hərtərəfli və dərinlən təhlil edilmiş, nəzəri fikirlər arxiv sənəd və materialları ilə əlaqələndirilmiş, məntiqi təhlil yolu ilə tarixi hadisə və proseslərin əsl mahiyyətinin açılmasına cəhd göstərilmiş, konseptual nəticələr əldə edilmiş və nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işində tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq “Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr -XX əsrin əvvəllərində” mövzusu kompleks şəkildə ayrıca problem kimi elmi nəzəri

cəhətdən ətraflı tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı Osmanlı və Rusiya mənbələri, o cümlədən geniş tarixi ədəbiyyat ətraflı araşdırılaraq aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan xanlığının yeri və rolu müəyyən edilmiş, İrəvan bölgəsinin hərbi-siyasi vəziyyəti dəyərləndirilmişdir;

- Rusiya-İran müharibələrində İrəvan xanlığının mövqeyi aydınlaşdırılmış, təhlil edilmiş və xanlığın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi prosesi işıqlandırılmışdır;

- Rus işğalından sonra İrəvan bölgəsində tətbiq edilən idarəçilik sistemi, bu sistemin mahiyyəti və bu idarəçilikdə azərbaycanlıların yeri və rolu öyrənilmiş, “Erməni vilayəti” idarəçiliyinin məhz bölgənin erməniləşdirilməsi üçün tətbiq edildiyi faktlarla sübuta yetirilmişdir;

- İran və Osmanlı dövlətlərindən ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusilə də İrəvan bölgəsinə köçürülməsi siyasətinin Rusiya tərəfindən hazırlanması və həyata keçirilməsi araşdırılmış, geniş təhlillər aparılmışdır;

- İrəvan bölgəsinin erməniləşdirilməsi və xaricdən bu əraziyə tədricən ermənilərin köçürülməsi siyasətinin Rusiyanın strateji məqsədlərindən doğduğu və türk-müsəlman dünyasını bir-birindən ayırmaq və Osmanlı ərazisinə gələcək müdaxilələr üçün bufer zona yaratmaq məqsədinə xidmət etdiyi sübuta yetirilmişdir;

- Ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsinin əsas mərhələləri, dinamikası, coğrafi yerləşdirilməsi və bütün bunların nəticəsi olaraq bölgənin etnodemoqrafik vəziyyətində dəyişikliklər öyrənilmiş, köçürülən ermənilər hesabına bölgənin tarixən formalaşmış etnik tərkibinin süni şəkildə dəyişdirildiyi faktlarla göstərilmiş və geniş təhlil edilmişdir;

- İrəvan bölgəsinin iqtisadi həyatı və rus işğalının bölgənin iqtisadi həyatına gətirdiyi dəyişikliklər, çarizmin bölgədə yeritdiyi etnik ayrı-seçkilik siyasətinin iqtisadi sferada yaratdığı problemlər aydınlaşdırılmış, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti işıqlandırılaraq təhlil edilmişdir;

- İrəvan bölgəsinin inzibati-siyasi həyatında həyata keçirilən dəyişikliklər, son olaraq bölgədə yaradılan quberniya idarəçiliyi, bu

idarəçiliyin mahiyyəti və burada azərbaycanlıların yeri və rolu müəyyən edilmişdir;

- İrəvan bölgəsinin ərazisi müəyyənləşdirilmiş, xanlıq dövrü ilə müqayisədə quberniya dövründə bölgənin inzibati ərazi bölgüsündə və ümumi sahəsində yaranan dəyişikliklər müəyyən edilmiş və bunun səbəbləri aydınlaşdırılmışdır;

- İrəvan bölgəsində yaşayan əhali, onun milli-etnik, dini, cinsi və silki tərkibi, yerləşməsi və onun dinamik inkişafına təsir göstərən amillər araşdırılmış və təhlil edilmişdir;

- XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı erməni-müsəlman münaqişəsini yaradan səbəblər öyrənilmiş, türk-müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırımının İrəvan bölgəsində gedişi işıqlandırılmışdır;

- 1918-1920-ci illərdə İrəvan bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və etnik təmizləmə siyasəti, onun forma və metodları araşdırılmış, bu soyqırımların gedişi və yekun nəticələri aydınlaşdırılmış, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinə erməni ziyalıların və erməni dövlətinin birbaşa rəhbərlik etdiyi faktlarla sübuta yetirilmişdir;

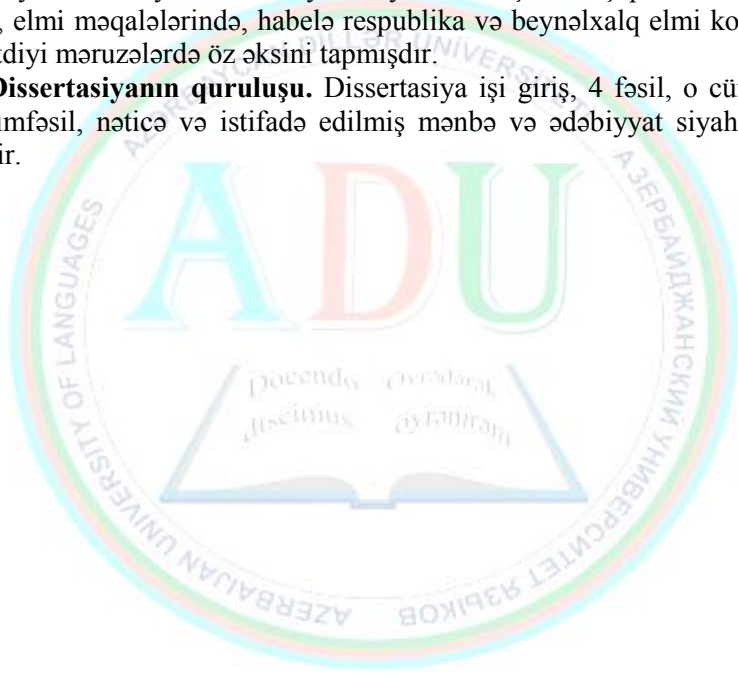
- İrəvanın ermənilərə verilməsi və bu bölgədə erməni dövlətinin yaradılması prosesi araşdırılmış, bölgədə erməni dövlətinin məhz böyük dövlətlərin təsiri və təzyiqi ilə yaradılması, Azərbaycan tərəfinin isə fakt qarşısında qalaraq bu acı həqiqəti qəbul etməkdən başqa bir çarəsi olmaması, ermənilərin İrəvanın onlara verilməsi və bölgədə erməni dövlətinin yaradılması əvəzində üzərlərinə götürdüyü öhdəliklərin heç birinə əməl etmədikləri faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində toplanmış çoxsaylı arxiv sənəd və materialları, aparılmış təhlillər, ümumiləşdirmələr və irəli sürülmüş təkliflər XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin tarixi probleminə yeni yanaşma prizmasından müəyyən elmi maraq kəsb edir. Tədqiqat işində əldə edilən yekun elmi nəticələr XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin, həmçinin Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın tarixi ilə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmasında və ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, uzun illər ərzində tarixi saxtakarlığa ən çox məruz qaldığı bu Azərbaycan bölgəsinin tarixinin obyektiv şəkildə yazılması İrəvan bölgəsinin son iki yüz illik tarixi ilə bağlı ermənilərin “Ermənistan tarixi” və ya “Şərqi Ermənistan tarixi” adı altında

təqdim etdikləri saxta, uydurma konsepsiyanın əsassız olduğu gerçəkliyini də sübuta yetirir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasında, Universitet Elmi Şurasında və AMEA-nın Humanitar və İctimai Elmlər üzrə Problem Şurasında təsdiq olunmuşdur. Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları doktorantın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə çap olunmuş əsərlərində, elmi məqalələrində, habelə respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, o cümlədən 13 yarım fəsil, nəticə və istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslığı şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyət. İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal və onun idarəçiliyi**” adlı birinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. “**XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyət və İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal**” adlanan birinci yarımfəsildə bölgənin hərbi-siyasi tarixinə nəzər salınmış, İrəvan xanlığının bölgədə oynadığı hərbi siyasi rol müəyyənləşdirilmiş, Rusiyanın işğalçılıq siyasətində bu bölgənin mühüm əhəmiyyəti faktlarla göstərilmişdir.

I Aleksandr Knorriinqə göndərdiyi 24 aprel 1802-ci il tarixli təlimatnaməsində tapşırıq vermişdi ki, o, “Gürcüstanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün” İrəvan xanlığının Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsinə nail olsun və Gəncə xanlığını işğal etsin.⁵²

1804-cü il İrəvan yürüşündə iki mindən çox hərbiçisini itirən rus ordusu məğlub durumda İrəvandan ayrılsa da,⁵³ strateji əhəmiyyətə malik İrəvan xanlığı ərazisinin işğal olunması rus hərbi dairələrinin əsas məqsədi olaraq qalırdı.

⁵²Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivi: f. 2, sən. 39, v. 11.

⁵³АКАК: Т. II, док. 1682, с. 815-816.

1808-ci il oktyabrın 3-də İrəvan qalası Qudoviç tərəfindən mühasirəyə alınsa da,⁵⁴ irəvanlıların ciddi müqaviməti rusları geri çəkilmək məcburiyyətində qoydu. 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanmış və birinci rus-İrən müharibəsinə son qoymuş Güllüstan müqaviləsinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları İrəvanın tərkibində qaldı.⁵⁵

İrəvan və Naxçıvanın İrəvan əlində qalması Rusiya hakim dairələrinin narahatlığına səbəb olmuşdu. I Aleksandr 1816-cı ildə A.P.Yermolova bununla əlaqədar yazırdı: “Çox yaxşı olardı ki, İran şahı İrəvan və Naxçıvanı bizim tərəfimizdən tutulan Arazdan cənuba doğru olan ərazilərə (Talış xanlığına-İ.K.) dəyişsin...”⁵⁶

İkinci rus-İrən müharibəsinin (1826-1828) başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz olsa da, tezliklə ruslar hərbi-strteji təşəbbüsü ələ aldılar. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qaləsindəki ermənilər işğalçılarla əlaqəyə girərək qiyam qaldırdılar və Həsən xandan tələb etdilər ki, qalanı ruslara təslim etsin. Ermənilər, xanın bütün söylərinə baxmayaraq, qalanın şimal qapılarını düşmənin üzünə açdılar.⁵⁷ Erməni tarixçisi V.Parsamyanın yazdığına görə, Həsən xanın qalanı tərk etməsindən sonra ermənilər qala qapılarını rus qoşunlarının üzünə açmışlar.⁵⁸

1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin üçüncü maddəsinə görə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaq olunması təsbit edildi.

İrəvanın işğalı ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi prosesi başa çatdı. İrəvanın işğalından dərhal sonra tələm-tələsik xanlığın səltənəti dağıldı, bölgənin idarəçiliyi imperiyanın maraqlarına uyğun olaraq yenidən qurulmağa başladı.

Birinci fəslin ikinci yarımfəsli **“Rusiya işğalından sonra İrəvan bölgəsinin idarəçiliyi”** adlanır. Bu yarımfəsildə İrəvanda yerli dövlətçilik ənənələrinin ləğvi, rus idarəçiliyinin tətbiq edilməsi və onun nəticələri kimi məsələlər dövrün mənbələri əsasında şərh olunmuşdur.

⁵⁴РГВИА: ф. ВУА, док. 6265, л. 12-16.

⁵⁵Mahmudov M., Şükürov K. Göst. əsəri, s. 439; Şükürov K. Türkmənçay – 1828. Tarixi xronika. Bakı: Çayıoğlu, 2006, s. 12-14; Süleymanov M. Güllüstan müqaviləsi. II hissə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, s. 576.

⁵⁶Шербатов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Т. II. СПб., 1890, с. 12-13; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s. 326.

⁵⁷İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s. 348.

⁵⁸Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900 гг, с. 43.

1827-ci il oktyabrın 6-da Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general İ.Paskeviçinin əmri ilə İrəvanda “Müvəqqəti idarə” yaradıldı. İrəvan bölgəsində hakimiyyəti tam ələ almaq, idarəetmə işlərini həyata keçirmək, qayda-qanun yaratmaq, bölgədəki rus qoşunlarının təminat və təchizat məsələlərini həll etmək kimi məsələlər Müvəqqəti idarənin qarşısına əsas vəzifə kimi qoyulmuşdu⁵⁹.

Müvəqqəti idarədə azərbaycanlıların təmsil olunmaması, təhlükəsizlik və qaravul xidməti üçün də məhz erməni əhalisindən silahlı birləşmələrin yaradılması İrəvan bölgəsinin erməniləşdirilməsinin əsasını qoydu.

1828-ci il martın 21-də Rusiya imperatoru I Nikolay İranla müharibənin başa çatması və Rusiya ilə İran arasında sülh imzalanması haqqında manifest verdi.⁶⁰ Bu manifestdə yeni işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi “qədim Ermənistanın bir hissəsi” elan olundu.⁶¹ Bununla da, I Pyotr dövründən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının işğalı üçün onun etnik mənsubiyyətinin zorla dəyişdirilməsinə dair dövlət siyasəti və strateji məqsədin yerinə yetirilməsi burada təsbit edildi. Elə həmin gün - 1828 ci il martın 21-də Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Erməni vilayəti adlandırılması haqqında senata fərman verdi.⁶²

Beləliklə, Rusiya Şimali Azərbaycanın işğalı zamanı ermənilərin çar ordusuna göstərdikləri xidmət müqabilində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində “Erməni vilayəti” adlandırılan ərazi yaratdı və bu ərazini ermənilərə pay verdi. Bununla da, ermənilər çar Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratmış oldular.

“XIX əsrin 40-cı illərinin islahatları və İrəvan bölgəsi” adlanan üçüncü yarımfəsildə Cənubi Qafqazda çarizmin həyata keçirdiyi inzibati-məhkəmə islahatlarının İrəvan bölgəsində tətbiqi və onun nəticələrindən bəhs olunur.

⁵⁹ АКАК: Т. VII, док. 432, с. 480-481.

⁶⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. III, 1828. СПб., 1830, с. 271-272.

⁶¹ Там же, с. 272.

⁶² Там же, с. 272-273; Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Часть I, Москва, 1933, с. 278-279.

1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən “Cənubi Qafqaz diyarının idarə olunması üçün təsisatlar” adı altında qanun təsdiq olundu.⁶³ 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə 1828-ci il martın 21-də yaradılmış “Erməni vilayəti” inzibati-ərazi vahidi kimi ləğv olundu, onun yerində bəzi istisnalarla keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazi bazaları əsasında İrəvan və Naxçıvan qəzaları təşkil edildi. Həmçinin, İrəvan bölgəsində daha bir yeni qəza – Axalkələk sahəsinin də birləşdirilməsi ilə Pəmbək-Şuragöl bölgəsində Aleksandropol (Gümrü) qəzası təşkil edildi. Hər üç qəza Gürcü-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edildi.

Çar hökuməti Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Cənubi Qafqaz diyarının Baş İdarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyini təsis etdi. Belə məsul vəzifəyə seçilməyə M.S.Vorontsov layiq görüldü. 1846-cı il 14 dekabr tarixli əsasnaməyə görə Cənubi Qafqaz bölgəsində dörd quberniya yaradıldı: Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd. İrəvan bölgəsi - İrəvan, Aleksandropol qəzaları və Naxçıvan qəzası 8 qəzadan ibarət olan Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil oldu.⁶⁴

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, 1840-cı il inzibati islahatında çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti ilə paralel olaraq onun Azərbaycan torpaqlarına münasibətdə həyata keçirdiyi irqi, milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti də özünü qabarıq göstərdi. Belə ki, bu islahatda da Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəzdə birləşdirilməsinə imkan verilmədi, onun ayrı-ayrı mərkəzlərdən idarə olunması saxlanıldı.

Dissertasiyanın **“XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin inzibati-siyasi vəziyyəti”** adlanan ikinci fəslə üç yarım fəsilədən ibarətdir. **“İrəvan quberniyasının yaradılması və onun idarə sistemi”** adlanan birinci yarım fəsildə İrəvan quberniyasının yaradılması, idarəçilik sistemində dəyişikliklər kimi mühüm problemlər şərh olunmuşdur.

1849-cu il iyunun 9-da keçmiş “Erməni vilayəti” və 1840-cı ildə yaradılmış Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında İrəvan quberniyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Quberniyanın dövlət idarələri 1850-ci il yanvarın 1-də açıldı və fəaliyyət göstərməyə başladı.⁶⁵

⁶³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XV, 1840. СПб., 1841, док. №13368, с. 237-261.

⁶⁴ Там же, Собр. Второе. Т. XXI, 1846, СПб., 1847, док. № 20701, с. 647-648.

⁶⁵ Там же, Собр. Второе. Т. XXIV, Часть 1, 1849, СПб., 1850, док. № 23303, с. 311-312; АКАК: Т.10. Тифлис, 1885, док. № 41, с. 46.

İrəvan quberniyasının mərkəzi İrəvan şəhəri oldu. Bəzi inzibati ərazi dəyişikliklərindən sonra quberniyanın tərkibinə ilkin dövrdə Tiflis quberniyasından İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları, Şamaxı quberniyasının Şuşa qəzasının Mehri mahalı və Qapan kəndi daxil edildi. Quberniya 5 qəzaya bölündü: İrəvan, Aleksandropol, Yeni Bəyazid, Naxçıvan və Ordubad qəzaları.⁶⁶

Müsəlmanlara şikayətlərinə baxılması üçün şəriət məhkəmələrinə müraciət etmək imkanı verilmişdi. Bu məhkəmələr hər bir şəhərdə var idi və onlara şeyxülislam başçılıq edirdi. Ona kömək üçün əhali tərəfindən, dövlətin də təsdiqi ilə ruhanilərin arasından bir neçə nəfər seçilirdi.⁶⁷

İrəvan quberniyası Cənubi Qafqazdakı digər Azərbaycan quberniyaları kimi inzibati cəhətdən qəzalara, qəzalar sahələrə, sahələr isə kəndlərə bölünürdü. Qəzaları qəza, sahələri sahə rəisləri idarə edirdi. Hər bir qəzada qəza idarəsi var idi. Qəza idarəsi qəza rəisi, onun köməkçisi və katibi, iki katib köməkçisi və bir tərcüməçidən təşkil olunmuşdu. Qəza rəisləri qəza idarəsinin başında durmaqla və onu idarə etməklə yanaşı, qəzalarda polis rolunu da oynayırdılar. Onlar həm də dövlət əmlakının qoruyucusu idilər. Qəza rəisləri qəza ərazisindəki kəndlərin əhalisinə nəzarət etmək və onların müxtəlif problemlərini həll etmək səlahiyyətlərinə malik idilər. Aleksandropol və Naxçıvan qəzalarının qəza idarələrinin hər birində kəndli məsələləri ilə bağlı bir nəzarətçi, Yeni Bəyazid və Ordubad qəzalarında isə, qəza rəislərinin iki köməkçisi var idi.⁶⁸

Yeni təbiiq olunan quberniya, qəza, sahə, kənd idarəçilik sistemində bölgənin türk-müsəlman əhalisinin sahib olduğu ənənəvi idarəçilik quruluşunun qalıqları hələ qalmaqda idi.

İkinci fəslin **“İrəvan quberniyasının ərazisi və əhalisi”** adlanan ikinci yarımfəslində quberniyanın ərazisi və əhalisinin etnik tərkibi kimi problemlər tədqiq olunmuşdur.

⁶⁶Там же, Собр. Второе. Т. XXIV, Част 1, 1849, док. № 23303, с. 311-312.

⁶⁷Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. XVI, Ч. 6. Эриванская губерния, с. 11.

⁶⁸Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. XVI, Ч. 6. Эриванская губерния, с. 10.

1849-cu il iyunun 9-da yaradılan və 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayan İrəvan quberniyası Ferro adasının meridianından $38^{\circ} 54'$ və $41^{\circ} 13'$ şimal enliyində, $60^{\circ} 75'$ və $64^{\circ} 30'$ şərq uzunluğunda yerləşirdi.⁶⁹

1867-ci ildə qəzaların sahələrə bölünməsi ləğv edildi və qəzaların xırdalanması qərara alındı. Bu qərara uyğun olaraq Ordubad qəzası İrəvan quberniyasının tərkibində on yeddi il mövcud olduğdan sonra ləğv edildi, onun ərazisinin bir hissəsi Naxçıvan qəzasına birləşdirildi, bir hissəsi isə 1868-ci ildə yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına verildi.

Qafqaz təqviminin 1878-ci il üçün olan məlumatına görə, İrəvan quberniyasının ərazisi 27822 km^2 ,⁷⁰ 1891-ci il üçün olan məlumatına görə isə quberniyanın ərazisi $26093,58 \text{ km}^2$ olmuşdur.⁷¹

Çar Rusiyası tərəfindən İran və Osmanlı dövlətlərindən ermənilərin kütləvi şəkildə İrəvan bölgəsinə köçürülməsindən əvvəl, İrəvan şəhərində 7331 nəfər (1807 ailə) azərbaycanlı (75,6 %), 2369 nəfər (567 ailə) erməni (24,4 %), ümumilikdə İrəvan xanlığı ərazisində isə 49875 nəfər (9196 ailə) azərbaycanlı, 20073 nəfər (3498 ailə) erməni yaşayırdı. Bütövlükdə, sonradan “Erməni vilayəti” adlandırılan ərazidə (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində) isə 81749 nəfər (16078 ailə) müsəlman, 25151 nəfər (4428 ailə) erməni və 324 nəfər (67 ailə) yezdi kürdü yaşayırdı. Deməli, köçürmədən əvvəl bölgənin 107224 nəfər ümumi əhalisinin 76,24 %-ni azərbaycanlılar, 23,45 %-ni ermənilər təşkil edirdi.⁷² Lakin İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilər bölgənin demoqrafik vəziyyətini kökündən dəyişdi. Belə ki, rəsmi rəqəmlərə görə, İrandan Cənubi Qafqaza köçürülən 8249 erməni ailəsindən 6946 ailə və ya 35560 nəfər “Erməni vilayəti”ndə məskunlaşdırıldı ki, bunun da vilayət üzrə yerləşməsi aşağıdakı şəkildə həyata keçirildi: 4559 ailə (23568 nəfər) İrəvan əyalətində, 2137 ailə (10652 nəfər) Naxçıvan əyalətində, 250 ailə (1340 nəfər) Ordubad dairəsində yerləşdirildi.⁷³

⁶⁹Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. XVI, Ч. 6. Эриванская губерния, с. 1.

⁷⁰Кавказский календарь на 1891 год. Тифлис, 1890, Отдель I, Приложения, с. 14.

⁷¹Кавказский календарь на 1878 год. Тифлис, 1877, Отделение Второе, Часть Первая, с. 326.

⁷²Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1852, с. 641-642.

⁷³Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, с. 635-642.

İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən 10631 ailə və ya 57226 nəfər erməninin hesabına “Erməni vilayəti”ndəki ermənilərin sayı 4428 ailə və ya 25151 nəfərdən 15056 ailə və ya 82377 nəfərə çatdırıldı və bununla da ümumilikdə 31201 ailə və ya 164450 nəfər əhalisi olan bölgədəki ermənilərin sayı (82377) müsəlmanların sayını (81749) üstələdi.⁷⁴

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 1831-ci ildən 1852-ci ilə qədər İrəvan şəhərində azərbaycanlıların sayı 64 %-dən 51,47 %-ə enmiş, ermənilərin sayı isə 36 %-dən 48,52 %-ə qalxmışdı. Köçürmə nəticəsində XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən İrəvan şəhərində ermənilər azərbaycanlıları sayca üstələmişlər. Sonrakı illərdə də bu tendensiya davam etmişdir.

1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatlarına (1 yanvar 1916-cı il üçün olan məlumatlara) görə, İrəvan quberniyası əhalisinin milli tərkibində ermənilərin sayı 669871 nəfərlə 59,8 %, azərbaycanlıların sayı 373582 nəfərlə 33,35 % təşkil edirdi.

Beləliklə, rus çarizminin Türkmənçay müqaviləsindən başlayaraq özünün mövcudluğunun sonunadək keçən 89 il müddətində sistemli şəkildə apardığı etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasəti nəticəsində bölgə əhalisinin milli tərkibində azərbaycanlıların sayı 2,5 dəfə azalmış, ermənilərin sayı isə 2,5 dəfə artmışdır.

İkinci fəslin **“İrəvanın ermənilərə verilməsi və bölgədə erməni dövlətinin yaradılması prosesi”** adlanan üçüncü yarımfəslində İrəvan bölgəsinin ermənilərə güzəştə gedilməsinin xırdalıqları, bunu şərtləndirən hərbi-siyasi proseslər ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur.

Ermənilərin kütləvi şəkildə İrəvan bölgəsinə köçürülməsi və bu prosesin bütün XIX əsr boyu davam etməsi regionda demoqrafik vəziyyəti süni şəkildə ermənilərin xeyrinə dəyişdi. Rusyanın ermənilərin xeyrinə yaratdığı əlverişli şərait və verdiyi hərtərəfli dəstək nəticəsində ermənilər İrəvan bölgəsində möhkəmlənə bildilər. Bununla da, Rusiya Şimali Azərbaycan ərazisində, Azərbaycanla İran və Osmanlı dövlətləri arasındakı sərhəd bölgədə ermənilərdən ibarət bufer zonası yaratmış oldu və eyni zamanda Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan bölgəsinə ermənilərin ərazi iddialarının əsası qoyuldu. Çarizm özünün anti-azərbaycan və anti-türkiyə siyasətini həyata keçirmək üçün ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etdi.

⁷⁴Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, с. 641-642.

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiyada birləşmək üçün atdıqları addımların uğursuzluğu, habelə Osmanlı imperiyasının burada möhkəmlənmək istəyi bölgədə vəziyyəti olduqca gərginləşdirdi. Belə bir şəraitdə Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması məsələsi tam kəskinliyi ilə ortaya çıxdı.

Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə münasibətdə bu siyasət heç də Osmanlı hökumətinin bütün üzvləri tərəfindən dəstəklənmirdi. Sədr əzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər və bu məsələdə “çibani kökündən təmizləmək” tərəfdarı idilər. Dövlət Şurasının sədri və ədliyyə naziri Xəlil bəy Menteşə və Osmanlı orduları Qafqaz cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq tərəfdarı idilər. Onlar güman edirdilər ki, bununla ermənilər həm Anadoludan uzaqlaşdırılacaq, həm Türkiyə-erməni münasibətləri birdəfəlik nizama salınacaq, həm də “erməni məsələsi” ilə bağlı Türkiyəyə qarşı beynəlxalq qınağa son qoyulacaqdır.⁷⁵

Azərbaycan nümayəndələri isə kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və onları oraya cəm etməyin zəruriliyini qeyd edirdilər.⁷⁶

Erməni dövlətinin hansı siyasi mərkəz ətrafında yaradılması məsələsində türklər Aleksandropol və İrəvan arasında seçim qarşısında qaldılar. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə qəbul etməyən türklər ikinci variantda üstünlük verdilər.⁷⁷ Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə bir sıra danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi.⁷⁸

Batum danışıqlarında İrəvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı razılışma əldə olunduqdan sonra, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən üçüncü iclasında İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması

⁷⁵Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmədi? Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. Azərbaycan qəzeti, 2014, 14 oktyabr.

⁷⁶BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 4, v. 12.

⁷⁷ATASE: A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 113-115; Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi, s. 162.

⁷⁸Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. Bakı: Azərneşr, s. 164-165.

məsələsi müzakirə edildi.⁷⁹ Bu məsələ ilə bağlı səsvermədə 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfəri İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi təklifinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs verdi, 3 nəfər isə bitərəf qaldı (protokolda № 3) belə göstərilmişdir).⁸⁰

Nəticə etibarilə, Osmanlı dövləti Batum konfransının gedişində İrəvan mərkəz olmaqla, Azərbaycan torpaqları hesabına kiçik bir ərazidə (9 min km²) ermənilərə dövlət yaratdı və İstanbul hökuməti onu de-facto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da, Xəlil bəy Menteşənin təbirincə desək, Osmanlı dövləti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış olur,⁸¹ digər tərəfdən də Rusiya və Fransa kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla həm də erməni problemini özündən uzaqlaşdırmış olurdu. Lakin ermənilər İrəvan bölgəsində özlərinə dövlət yaradılmasına nail olduqdan sonra üzərlərinə götürdüləri şərtlərin heç birini yerinə yetirmədilər. Belə ki, Batum konfransından sonrakı dövrdə daşnak hökuməti bölgədə türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətlərini həyata keçirən erməni silahlı birləşmələrinin fəaliyyətini nəinki dayandırmadı, əksinə onları himayə etməyə başladı; Ermənistan ərazisində qalan müsəlmanlara qarşı soyqırımı həyata keçirdi; Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdü; Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi və s.

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan xanlığı 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm mərhələlərlə xanlığın aborigen əhalisi olan azərbaycanlıların diskriminasiyası və xaricdən ermənilərin köçürülməsi hesabına bölgənin etnik tərkibini süni şəkildə dəyişdi və bu bölgənin erməniləşdirilməsini həyata keçirdi. İrəvan bölgəsində ermənilər Rusiyanın birbaşa köməyi ilə özlərinin ərazi bazalarını yaratdılar. 1827-ci ildən 1917-ci ilədək, 90 il müddətində Rusiya imperiyası da özünün anti-Azərbaycan və anti-Türkiyə siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdi. Osmanlı dövləti erməni dövlətini İrəvan mərkəz olmaqla tarixi Azərbaycan ərazilərində yaratdı. Lakin ermənilər və Ermənistan dövləti Osmanlı dövlətinin və eyni zamanda Azərbaycan Cümhuriyyətinin erməni xalqı qarşısındakı bu xidmətlərini qiymətləndirmədilər. 1918-ci ildən bəri keçən

⁷⁹ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51-52.

⁸⁰ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51-52.

⁸¹BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6, v. 82-83; BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 129-130.

dövr ərzində rəsmi İrəvan hökuməti və onun tərəfindən dəstəklənən, maliyələşən və təşviq edilən erməni silahlı birləşmələri və terror təşkilatları Türkiyə və Azərbaycana qarşı müntəzəm terror, təqib, təcavüz və soyqırım cinayətləri həyata keçirdilər və bu siyasət hazırda da davam etməkdədir.

Dissertasiyanın **“XIX– XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı”** adlanan üçüncü fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. **“İqtisadi vəziyyətdə dəyişikliklər”** adlanan birinci yarım fəsildə İrəvan bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafının ümumi səciyyəsi, müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişaf dinamikası müəyyənləşdirilmişdir.

Mənbələrin təhlili göstərir ki, digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvan xanlığında da ənənəvi torpaq mülkiyyət formalarında ciddi dəyişiklik olmamışdı. Torpaq sahələri mülkiyyət formasına görə 5 qrupa bölünürdü: dövlət (divan) və saray (xalisə) torpaqları, mülk, tiyul, vəqf, icma torpaqları.⁸² Bununla yanaşı, İ.Şopen İrəvan xanlığında Cənubi Qafqazın digər bölgələrindən fərqli mülkiyyət münasibətlərinin olmasını vurğulayaraq, qeyd etmişdir ki, “...hər şeyin və hər yanın müstəsna olaraq şaha, yəni xəzinəyə məxsus olduğu bu yerdə mülkiyyətinin istifadəsində olan torpağı onun xüsusi mülkiyyəti hesab etmək olmaz”.⁸³ İ.Şopen qeyd edir ki, mülkədarların mülk torpaqları üzərində hüquqları məhdud olmuşdur. Müəllifə görə, onlar sərdarın icazəsi olmadan mülklərini öz ehtiyaclarına görə istifadə edə, sata, girov qoya və bağışlaya bilməzdilər”.⁸⁴ Lakin bununla yanaşı, müəllif əsərinin digər yerində mülk sahiblərinin xana borclu olmamasını da göstərmişdir.⁸⁵

İrəvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı istehsalında əsas yeri buğda və arpa istehsalı tuturdu. Zəngibasar və Şəhur mahalları çəltik istehsalına görə xüsusilə fərqlənirdi.⁸⁶ İrəvan xanlığında texniki bitkilərdən pambıq əsasən xan-

⁸²İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s. 111.

⁸³Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, с. 925, 926.

⁸⁴Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, с. 922.

⁸⁵Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, с.926-928.

⁸⁶Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. I-IV. СПб., 1836. Т. IV, с. 278.

liğin aran yerlərində becərilirdi. Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahal-ları pambıq istehsalına görə fərqlənirdi.⁸⁷

İrəvan bölgəsində mövcud olan sənaye sahələrindən ən çox diqqəti cəlb edən mis sənayesi idi. Bölgədə hələ qədim dövrlərdən mis emalı məlum olsa da, mis sənayesi haqqında ilk məlumatlar XVIII əsrə aiddir. Məhz həmin əsrdə iki mühüm mis zavodunun - Allahverdi və Şamlıq zavodlarının əsası qoyulmuşdu.⁸⁸

Əslində kəndliləri torpaqla təmin etməməsinə və gözlənilən kəskin dəyişikliklərə gətirib çıxarmamasına baxmayaraq, 1870-ci il 14 may islahatı İrəvan bölgəsində kapitalist münasibətlərinin yaranmasına rəvac verdi. Kapitalist münasibətlərinin sonrakı inkişafı, kəndlilərin təbəqələşməsi prosesi ilə paralel şəkildə baş verdi. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, İrəvan bölgəsində XIX əsrin 60-cı illərində fabrik-zavod sənayesi olduqca zəif inkişaf etmişdi.⁸⁹

XIX əsrin 60-70-ci illər islahatından sonrakı dövrdə kapitalizmin inkişafı İrəvan bölgəsində digər Cənubi Qafqaz quberniyalarına nisbətən olduqca zəif gedirdi. İrəvan bölgəsinin sənayesi birləşmə və təmərküzləşmə yolu ilə deyil, ilkin müəssisələrin genişlənməsi hesabına inkişaf edirdi. Sənayenin eksterritorial xarakteri kapitalın təmərküzləşməsinə əngəl törədirdi. Sənayenin ümumi inkişafı hələ təmərküzləşmə və inhisarların yaranması səviyyəsinə çatmamışdı.

Üçüncü fəslin **“Əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti”** adlanan ikinci yarım-fəslində əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər, vergi və mükəlləfiyyətlər təhlil olunmuşdur. Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığının iqtisadiyyatında torpaq üzərində mülkiyyət əsas əhəmiyyət daşıyır və onun başlıca sahəsini heyvandarlıq və əkinçilik təşkil edirdi. Digər xanlıqlar kimi, İrəvan xanlığında da mövcud olan torpaq mülkiyyəti formaları rus işğalına qədər varlığını sürdürmüşdür.

Çarizmin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi kəndli islahatları burada yaşayan əhalinin vəziyyətini heç də yaxşılaşdırmadı, əksinə kəndlilərin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu.

⁸⁷Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, с. 278-279.

⁸⁸Эсадзе С. Очерк истории горного дела на Кавказе. Тифлис, 1903, с. 12-14.

⁸⁹Статические описание городов Тифлиской и Эриванской губерний, Тифлис, 1864 г, с. 64.

Kəndli islahatının bütün məhdud cəhətlərinə baxmayaraq o, yeni sosial münasibətlər yarada biləcək bir sıra elementlərə malik idi. İslahat nəticəsində meydana gələn aztorpaqlılıq, torpaq icarəsi kimi yeni təzahürlər bir vaxtlar patriarxal xarakter daşıyan kənd icmasını daxildən sarsıtmağa başlamışdı.

İrəvan xanlığında feodal təsərrüfatının özünəməxsus səciyyəsinə iki müxtəlif iqtisadi forma – oturaq əkinçilik və yarımköçəri maldarlıq təşkil edirdi ki, bu da kəndlərdən çoxsaylı vergilərin alınmasına gətirib çıxarırdı. İrəvan xanlığında da iki əsas zümrə - feodal və kəndli zümrələri mövcud idi.

Bölgə əhalisinin aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkməsini statistik məlumatlar da təsdiq edir. Məlumatlardan aydın olur ki, 1884-1885-ci illərdə İrəvan quberniyanın kəndli əhalisinin hər birinə 1,07 desyatin əkin sahəsi, yaxud 2,13 desyatin bütün işlər üçün istifadə edilən torpaq düşürdü.⁹⁰

Birinci Dünya müharibəsi illərində İrəvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı böyük sarsıntılara məruz qaldı. Bütün əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə əkin sahələrinin həcmninin kəskin şəkildə azalması özünü taxıl istehsalının aşağı düşməsində, bu da öz növbəsində kəndlilərin vəziyyətinin pisləşməsində göstərdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsində kapitalist münasibətlərinin inkişafı təsərrüfatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında özünü göstərməyə başlamışdı. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı – muzdlu əməyin tətbiqi, ticarət və sələm kapitalının meydana gəlməsi kəndlilərin sürətlə təbəqələşməsinə səbəb olmuş, torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdı.

Üçüncü fəslin “**Sosial hərəkətlər**” adlanan üçüncü yarım fəslində kəndlilərin çar məmurlarının və yerli feodalların özbaşınalıqlarına qarşı apardıqları mübarizə şərh olunmuşdur.

Azərbaycanın digər bölgələri kimi, İrəvan bölgəsində də təhkimli kəndli təbəqəsinin mövcud olmaması səbəbindən müstəmləkə siyasəti və mülkədar zülmünə qarşı kütləvi kəndli çıxışları baş verməmişdir. Yalnız çarizmin həyata keçirdiyi təhkimçilik siyasəti ilə əlaqədar olaraq bölgədə feodal zülmünün güclənməsi sosial hərəkətlərin inkişafına zəmin yaratdı.

Arxiv sənədlərinin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, 1837-1838-ci illərdə bölgədə hakimiyyət orqanlarına qarşı ilk iri və kütləvi çıxışlar məhz

⁹⁰Туманян О.В. Развитие экономики Армении в XIX и в начале XX вв, s. 165.

dövlət kəndliləri arasında qeydə alınmışdır. Dövlət kəndlilərinin çıxışları çarizmin zülmünə qarşı yönəlmişdi.

Sahibkar kəndlilərinin hərəkəti XIX əsrin 40-cı illərindən sonra açıq və sərt xarakter almağa başlamışdı. Qeyd olunduğu kimi, məhz XIX əsrin 40-cı illərində çarizmin Azərbaycan feodallarına münasibətdə həyata keçirdiyi siyasətdə kəskin dəyişiklik baş vermişdi. Bu dəyişiklik Qafqaz canişini Vorontsovun siyasətində və 1846-cı il reskriptində özünü açıq şəkildə göstərdi.

İrəvan bölgəsində kəndli hərəkətinin yeni dalğası XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya və Gürcüstanda islahatların həyata keçirilməsi və Azərbaycanda bununla bağlı hazırlıq işlərinin aparılması nəticəsində baş vermişdir.

XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən etibarən kəndlilərin mübarizəsi çar məmurlarının həyata keçirdikləri təhkimçilik siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Bu dövrdə kəndlilərin nizamnamə fərmanlarına qarşı mübarizəsi, onların mülkədarların hüquqları barəsində qaldırdıqları məsələ və bütün mükəlləfiyyətləri icra etməkdən imtina etmələri kimi məsələlər mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

XIX əsrin 80-ci illərində ödənc məsələsinin yaranması ilə, habelə pay torpaqları, vergi və mükəlləfiyyətlərlə bağlı kəndlilər və mülkədarlar arasında kəskin toqquşmalar qeydə alınmışdır.

İrəvan bölgəsində geniş miqyaslı kəndli hərəkəti XIX əsrin sonundan etibarən özünü daha açıq şəkildə göstərməyə başladı. Bu hərəkət çarizmin vergi zülmü nəticəsində yaranmış, təhkimçilik siyasəti isə onun genişlənməsini sürətləndirmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan bölgəsində yaranmış ümumi vəziyyət 1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində və illərində, irticaçı 3 iyun sistemi dövründə də mövcud olmuş, Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlinə qədər davam etmişdir.

Üçüncü fəslin **“Mədəniyyət”** adlanan dördüncü yarım fəslində İrəvan bölgəsinin mədəni həyatı, bölgənin Azərbaycan mədəniyyəti tarixində oynadığı rol tədqiq olunmuşdur.

Rusiya imperiyasının Qafqazda həyata keçirdiyi siyasət bütövlükdə imperiyanın maraqlarına, regionun siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən əsarət altında saxlanılmasına xidmət etmişdi. İctimai-siyasi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, çarizmin mədəniyyət sahəsində həyata keçirdiyi siyasət bu mənada istisna təşkil etmirdi. Lakin diyarda mövqelərinin möhkəmlənməsinə yardım etməyə hazır olan məmurlar ordusunu

hazırlamağa xidmət edən yeni xalq təhsili sisteminin yaradılması məqsədi ilə qarşılaşan Rusiya imperiyası təhsil sahəsində müəyyən addımlar da atmağa məcbur idi.

1829-cu il “Əsasnaməsi”nin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycanın bir sıra bölgələrində açılan qəza məktəblərindən biri də 1832-ci il yanvarın 14-də İrəvanda fəaliyyətə başladı.⁹¹ Qəza məktəbində 1850-ci ildə cəmisi 15, 1852-ci ildə 20,⁹² 1863-cü ildə isə 24 nəfər azərbaycanlı uşaq təhsil alırdı.⁹³

XIX əsrin ikinci yarısında baş verən sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin təsiri altında həmin əsrin 70-ci illərində “üsuli-cədid” məktəbləri genişləndi. 1880-ci ildə İrəvan qəzasının Uluxanlı kəndində, 1882-ci ildə isə İrəvan şəhərinin özündə yeni tipli məktəblər fəaliyyətə başlamışdı.⁹⁴ Yeni tipli məktəblər 1883-cü ildə İmanşalı, 1884-cü ildə Zod, 1889-cu ildə Böyük Vedi, 1895-1896-cı illərdə Uluxanlı, Qəmərli, Basarkeçər, Mahmudlu, Qurdqulu, Başkənd, Yengicə və Çobankərə kəndlərində fəaliyyətə başladı.⁹⁵

1881-ci il martın 31-də açılan İrəvan gimnaziyasında 1883-cü il yanvarın 1-i üçün 33 nəfər rus, 7 nəfər gürcü, 151 nəfər erməni, 37 nəfər azərbaycanlı, 1 nəfər yəhudi, 2 nəfər alman təhsil alırdı.⁹⁶

Açılışı 1881-ci il noyabrın 3-də olmuş, ilk buraxılışı isə 1885-ci ildə baş tutmuş İrəvan Müəllimlər Seminariyasının mühüm rolu olmuşdur. Seminariyanın məzunları arasında 25 nəfər azərbaycanlı da var idi.⁹⁷

XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan bölgəsinin İsa Sultan Şahtaxlı, M.Şahtaxlı, Məhəmməd Vəli Qəmərli kimi nümayəndələri Azərbaycan elminin layiqli təmsilçiləri olmuşlar.

XIX əsrdə İrəvan ədəbi mühitində “Bəzmi” təxəllüsü ilə yazan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, “Mütəllə” təxəllüslü Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə, Axund Əhmədov, “Sabir” təxəllüslü Hacı Seyid Rza Əmirzadə, Mirzə Əlixan Şəmsül Hükəma, Ləli kimi şairlər yazıb-yaratmışlar.⁹⁸

⁹¹Журнал Министерства народного просвещения. 1835 ч. VI. с. 81, 86.

⁹²Məmmədov İ.S. Tariximiz, Torpağımız, Taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2003, с. 628.

⁹³Yenə orada, s. 536.

⁹⁴Adıgözəlov Ə. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı: Təhsil, 2003, s. 11.

⁹⁵Məmmədov İ.S. Tariximiz, Torpağımız, Taleyimiz, s. 537.

⁹⁶Yenə orada, s. 622.

⁹⁷Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi, s. 119.

⁹⁸Zeynalov.Ə.M. İrəvan ziyahları, s. 19.

Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvanda 1882-ci ildə “Tamahkarlıq düşmən qazanır” adlı ilk Azərbaycan tamaşası göstərilmişdir.⁹⁹

XIX - XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin mədəni inkişafı nəinki Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqlənmiş, hətta bir sıra parametrlər üzrə bəzi bölgələri qabaqlamışdır. Faktların müqayisəli təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, dünyəvi məktəblərin, teatrın açılması kimi mühüm uğurlar İrəvan mədəni mühiti tərəfindən lazımınca qiymətləndirilmiş və vaxtında reaksiya verilmişdir. Bir çox mədəni yeniliklərin İrəvanda Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərindən daha tez həyata keçirilməsi həmin dövrdə bölgənin azərbaycanlı əhalisinin yüksək mədəni səviyyəsi ilə izah edilə bilər.

Dissertasiyanın **“Ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsi, azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımı”** adlı dördüncü fəslə üç yarımfəsilədən ibarətdir. **“Ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsinin əsas mərhələləri, dinamikası və coğrafi yerləşdirilməsi”** adlanan birinci yarımfəsilədə köçürmə nəticəsində bölgənin demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər faktiki materiallar əsasında tədqiq edilmişdir. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və özünün gələcəkdə işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin şərtlərinə uyğun olaraq İrandan və Osmanlı imperiyasından erməniləri kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə başladı. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq məqsədi güdən Rusiya imperiyasının çoxdankı işğalçılıq planlarının tərkib hissəsi idi. İran və Türkiyə sərhədlərində bufer xristian zolağı yaratmaq niyyətində olan Rusiya erməniləri başlıca olaraq Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürdü.

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsi hələ 1827-ci ildə A.Qriboyedovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz diyarının diplomatik dəftərxanasında hazırlanmış və Türkmənçay müqaviləsi ilə həyata keçirilmişdir. İran ermənilərinin işğal edilmiş Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsinin təşkili üçün Paskeviçin rəhbərliyi altında xüsusi təlimat da hazırlandı.¹⁰⁰

⁹⁹Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s. 575-576.

¹⁰⁰Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduclarına köçürülməsinin təsviri, s. 42-47.

Lazarevin Paskeviçə təqdim etdiyi 24 dekabr 1829-cu il tarixli yekun hesabatına görə, ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə 1828-ci il fevralın 26-dan başlanılmış və bu proses iyunun 11-də başa çatdırılmışdır. Bu müddət ərzində İran ərazisindən 8249 erməni ailəsi Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətlərinə köçürülmüşdür.

Rusiya Türkmənçay müqaviləsində olduğu kimi, Ədirnə müqaviləsində də erməniləri unutmadı. Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək, Rusiya tərəfinə keçib öz ölkələrinə qarşı vuruşan, eyni zamanda ölkə daxilində də rusalara xidmət edən erməni əhalisini “təqiblərdən qorumaq” adı altında müqaviləyə ayrıca maddə salındı. İranda olduğu kimi, Osmanlı dövlətindən də ermənilərin köçürülməsi prosesində erməni katolikosu və yepiskopları xüsusi rol oynadılar. Onlar daha çox təbliğat, təsir və təzyiq kimi vasitələrdən istifadə edərək erməni əhalisinin köçürülmə prosesinə maksimum cəlb edilməsinə çalışdılar.¹⁰¹

Ədirnə müqaviləsinin imzalanmasından sonra keçən bu müddət ərzində Osmanlı dövlətindən Rusiyaya rəsmi rəqəmlərə görə 14.044 ailə və ya 90.000 nəfər erməni əhalisi köçürüldü.¹⁰² Bir çox tədqiqatçılar, hətta erməni tarixçiləri də etiraf edirlər ki, Osmanlı dövlətindən köçürülən ermənilərin sayı 100.000 civarında və ya ondan da çox olmuşdur. Rus tarixçisi O.Kuznetsov isə bəhs edilən dövrdə Osmanlı dövlətindən Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilərin sayının 150.000¹⁰³, erməni tarixçisi N.A.Tavakalyan 14.000 ailədən çox və ya 100 min nəfər¹⁰⁴, R.Hovannisian isə 100 min nəfər civarında olduğunu yazır.¹⁰⁵

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində mərhələlərlə əsrin sonlarına qədər Rusiyanın İran və Osmanlı dövlətlərindən məqsədli şəkildə erməniləri

¹⁰¹Beydili K. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler // Belgeler. Cilt XIII, Sayı 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 406.

¹⁰²АКАК: Т. VII, док. 829-830, с. 845-847; Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 642.

¹⁰³Кузнецов О. Нашествие или исход? Переселение армян в Закавказье в 1829-1831 гг. в трудах российских военных историков второй трети XIX – начала XX столетия // IRS- Наследие, 2012, №5 (59), с. 60.

¹⁰⁴Тавакальян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, №3 (82), с. 37.

¹⁰⁵Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967, p. 9.

Cənubi Qafqaza köçürməsi və Azərbaycan ərazilərində, xüsusilə də İrəvan bölgəsində yerləşdirməsi nəticəsində regionun tarixən formalaşmış etnik mənzərəsi zor gücünə dəyişdirilmiş oldu.

Dördüncü fəslin ikinci yarım fəslı “**XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı erməni-müsəlman konfliktinin İrəvan bölgəsində gedişi**” adlanır. Bu yarım fəsildə erməni millətçilərinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti və onun nəticələri dövrün mənbələri əsasında şərh olunmuşdur.

Çarizmin tədbirləri nəticəsində həyata keçirilmiş köçürmələr XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində erməniləri bölgədə bütöv bir güc şəkində birləşdirdi. XX əsrin əvvəllərində artıq Daşnaksütyun partiyasının Rusiyada 2311, Türkiyədə 692, İranda 90 yerli təşkilatı yaradılaraq fəaliyyət göstərirdi. Geniş miqyasda fəaliyyət göstərən Daşnaksütyun bölgədə silahlı dəstələrinin sıralarını genişləndirmiş, Rusiyada inqilabi çıxışlar başlayan zaman öz ordusunu səfərbər edərək onun sayını 100 min nəfərə çatdırmışdı.¹⁰⁶

Ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlar həyata keçirmələrində rus hakim dairələrinin də rolu böyük idi. Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbərdərliyindən İstanbul hökumətinə göndərilən 18 iyul 1905-ci il tarixli məlumatda açıq şəkildə göstərilirdi ki, Qafqazda ermənilərlə müsəlmanlar arasında nifaq salan və toqquşmaların baş verməsinə rəvac verən məhz Rusiya hökumətidir və hökumət bu yolla Cənubi Qafqazı inqilabi çıxışlardan kənarında saxlamaq istəyir.¹⁰⁷

Ermənilərin “Daşnaksütyun” və “Hnçak” partiyalarına məxsus terrorçu silahlı dəstələrin törətdikləri qırğınlara Çar Rusiyası administrasiyasının biganə yanaşması qırğınların miqyasının genişlənməsinə səbəb olmuş, iğtişələr tezliklə İrəvan şəhərinə də sirayət etmişdi. M.S.Ordubadi İrəvan mahalındakı vəziyyəti təsvir edərək yazırdı: “İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda və boğmaqda idi”.¹⁰⁸

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bölgəsində və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində ermənilərin müsəlmanlara qarşı mütəmadi hücumları bölgənin müsəlman əhalisinin Osmanlı dövlətinə mühacirət etməsinə səbəb oldu. Təkcə 1905-ci il iyul ayının ilk on günlüyündə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından 250 nəfərdən ibarət 34 ailə Osmanlı ərazisinə keçərək

¹⁰⁶Naxçıvan tarixi: Üç cildə, II cild, s. 217.

¹⁰⁷BOA, Y.A.HUS, no. 490/85.

¹⁰⁸Ordubadi M.S. Qanlı illər, s. 29.

Osmanlı təbəəliyinə keçmək üçün müraciət etmişdi. Mühacirlərin müraciətləri qəbul edilmişdi.¹⁰⁹ 1905-ci ilin sentyabrında Ərzuruma gələn 75 ailədən ibarət Qarabağ mühacirləri Osmanlı hökumətinin göstərişi ilə Adanaya yerləşdirilmiş və onlara yardımlar göstərilmişdi.¹¹⁰

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, XX əsrin ilk illərindən başlayaraq erməni siyasi təşkilatları olan Daşnaksütyun və Hnçaq partiyalarının rəhbərliyi ilə ermənilər Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı sistemli soyqırım aktları həyata keçirmişlər. Türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən bu soyqırım aktları XX əsin ilk illərindən başlayaraq 1910-cu ilə qədər davam etmiş, 1905-1906-cı illər isə bu soyqırım aktlarının ən qızgın, ən dəhşətli dövrü olmuşdur.

“1918-1920-ci illərdə İrəvan bölgəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım və etnik təmizləmə siyasəti” adlanan üçüncü yarımfəsildə Ermənistan (Ararat) Respublikasının dövlət siyasəti səviyyəsində türk-müsəlman əhalisinə qarşı apardığı soyqırımı siyasəti mənbələr əsasında tədqiq olunmuşdur.

1918-ci ildə hazırlanmış rəsmi bir dövlət sənədində 1917-ci ilin sonlarından 1918-ci ilin mart ayınadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilər tərəfindən dağıdılmış, məhv edilmiş, əhalisi soyqırımı məruz qalmış və ya tərk edilmiş (qaçqına çevrilmiş) müsəlman kəndlərinin siyahısı verilmişdir. Həmin sənəd qısa bir dövr, cəmi bir neçə ay ərzində ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərin nəticələrini əks etdirir, eyni zamanda İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırım aktlarının miqyası barədə təsəvvür yaradır. Sənəddən məlum olur ki, 1917-ci ilin son rübündən 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Sürməli qəzasında 75, Eçimədzin qəzasında 84, Yeni-Bəyazid qəzasında 7 kənd – üst-üstə 198 kənd darmadağın edilmiş, əhalisi soyqırımı məruz qalmış, bir qismi öldürülmüş, qalan hissəsi isə öz yurd-uyalarını tərk etməyə məcbur olaraq qaçqın və köçkünə çevrilmişdir.

Ermənistan (Ararat) Respublikası yarandıqdan sonra götürdüyü müvafiq öhdəliklərə nəinki əməl etmədi, əksinə bölgənin türk-müsəlman əhalisinə qarşı sistemlik qırğınlar həyata keçirməyə başladı.

İrəvan bölgəsinin müxtəlif kənd və mahallarının müsəlman nümayəndələri əhalini ermənilərdən qorumaq üçün Osmanlı hərbi və mülki nüma-

¹⁰⁹BEO, no. 2620/196439, v. 1-2.

¹¹⁰BOA, A.MKT.MHM, no. 527/32, v. 2.

yəndələrinə müraciət edərək yardım istəyirdilər. İrəvan bölgəsi müsəlman nümayəndələrinin, Osmanlı dövlətinin İrəvanda nüməyəndəsi Məhəmməd Əli bəyin, Doqquzuncu Ordu komandanı Şövqi bəyin və digər türk mülki və hərbi məmurların Osmanlı siyasətçilərinə və hərbi komandanlıqlarına göndərdikləri müraciətnamə və raportlarda ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırım cinayətləri haqqında təfəsilatlı məlumat verilir və dönə-dönə vurğulanır ki, bütün bu cinayətlər Ermənistan hökumətinin gözü qarşısında baş verir, hökumət bu cinayətlərin qarşısını almaq üçün nəinki tədbir görmür, əksinə bu vəhşilikləri himayə edir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 1920-ci il yanvarın 5-də keçirilən iclasında İrəvan bölgəsinin azərbaycanlı əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı çıxış edən Mustafa Vəkilov Ermənistandan Azərbaycana 300 min qaçqının gəldiyini qeyd etmiş və diqqəti onların aclıq, xəstəlik və səfilliklə müşayiət olunan acınacaqlı durumuna yönəldərək lazımi təcili tədbirlərin görülməsini tələb etmişdi.¹¹¹

Mövcud sənədlər onu sübut edir ki, İrəvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı baş verən bu faciəli hadisələr ən qatı soyqırım cinayətidir. Bu sənədlərdə təsdiqlənən ən vacib fakt ondan ibarətdir ki, İrəvan bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımını Ermənistan Respublikasının həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsində törədilib və bu respublika soyqırım cinayətlərinə birbaşa rəhbərlik edib. Bu da faktiki olaraq dövlət cinayətidir.

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin dağılmasından sonra bölgədə gürcü və Azərbaycan dövlətləri ilə yanaşı erməni dövlətinin də yaradılması məsələsi ciddi müzakirə obyektinə çevrildi. Bu məsələ ilə bağlı Osmanlı hökumətində olan fikir ayrılıqlarına Azərbaycan nümayəndələrinin mövqeyi də təsir etdi. Batum konfransında aparılan müzakirələrin yekununda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı davam etməkdə olan soyqırımını cinayətlərinə son qoyulması, bölgədə yaşayan azərbaycanlıların ictimai, siyasi, mədəni və digər sahələrdə bütün hüquqlarının qorunması və Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edilməsi qarşılığında İrəvanın ermənilərə verilməsi və bu bölgədə 9 min kv. km ərazidə erməni dövlətinin yaradılması qərara alındı. Lakin sonrakı dövrdə ermənilər bu şərtlərin heç birinə əməl etmədilər. Bölgənin azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım

¹¹¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. C. II. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, s. 523.

siyasəti Ermənistanın dövlət siyasətinə çevrildi, Azərbaycana qarşı yeni-yeni ərazi iddiaları gündəmə gətirildi. Nəticədə, Ermənistan Sovet hakimiyyəti illərində öz ərazisini Azərbaycan torpaqları hesabına 29,8 min kv. km-ə çatdırdı, Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlılar soyqırım, terror kimi dəhşətli cinayətlərə məruz qaldılar. 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə həyata keçirilən və kütləvi terrorla müşayiət olunan deportasiyalar nəticəsində Qərbi Azərbaycanda, hazırki Ermənistan ərazisində, dədə-baba torpaqlarında yaşayan 300 mindən çox azərbaycanlı əhali son nəfərinə qədər ölkədən deportasiya edildi. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayon, ümumilikdə Azərbaycanın 20 % ərazisi işğal edildi, dünyanın gözü qarşısında XX əsrin ən dəhşətli soyqırımlarından biri olan Xocalı soyqırımını törədildi, 1 milyondan çox azərbaycanlı öz torpaqlarından didərgin salınaraq hazırda qaçqın və məcburi köçkün şəraitində yaşamağa məcbur edilmişdir.

Yuxarıda sadaladığımız faktlar sübut edir ki, 1988-ci ildən üzü bəri Ermənistan Silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilən Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonların, həmçinin hazırda Ermənistan Respublikasının əhatə etdiyi bütün ərazilər belə ermənilərə aid deyil. O doğma yurd yerləri əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır, Qərbi Azərbaycan əraziləridir. Bunun sübutu üçün uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. Təkcə XIX əsr və XX əsrin I rübündə İrəvan bölgəsi tarixinin tədqiqi, araşdırılması, öyrənilib üzə çıxarılması kifayətdir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmiş, aparılan araşdırmalara yekun vurularaq, əldə olunmuş nəticələr və gələcək perspektivlər müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrində və monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix. XIX-XX əsrin əvvəlləri. Bakı: “Turxan” NPB, 2017, 400 s.
2. Azərbaycan tarixi- demoqrafik vəziyyəti: İrəvan bölgəsi üzrə (XIX – XX əsrin əvvəlləri) Magistr hazırlığı üçün Proqram. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurası Tarix bölməsinin 21 may 2009-cu il 13 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmişdir. AzTU-nun mətbəəsi. Bakı: 2009, 15 s.
3. Naxçıvan bölgəsinə köçürülən ermənilərin yerləşdirildikləri ərazilərdəki etno-demoqrafik vəziyyət // Naxçıvan Dövlət Universiteti. AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan MR – 80. Elmi

- Əsərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: “Qeyrət” nəşriyyatı, Xüsusi buraxılış, 2004, №12, s. 46-48.
4. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan və çevrəsində erməni zülmünün doğurduğu demoqrafik fəlakət // Naxçıvan. İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2005, s. 84-94.
 5. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində əhalinin say dinamikası və yerləşməsi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri. 2005, №16, s. 89-91
 6. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsinə köçürülməsi və əhalinin say dinamikasında baş vermiş dəyişikliklər / Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 282-291.
 7. Çar Rusiyasının Azərbaycan ərazilərinə erməniləri köçürmək siyasəti (Naxçıvan bölgəsi XIX əsr) // Əmək və əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi. Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi “Əmək və Sosial Problemlər”, Elmi əsərlər toplusu IV buraxılış. Bakı: 2007, №1(4), s. 180-187
 8. Rus çarizminin Azərbaycan ərazilərinə köçürmə siyasəti və onun mahiyyəti // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 2007, №2 (22), s. 37-41.
 9. Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi və etnik tərkibi / Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: Tarix və müasirlik. (8 fevral 2007-ci ildə keçirilmiş elmi praktik konfransın materialları). Bakı: Nurlan, 2007. s. 95-105.
 10. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin sosial-iqtisadi vəziyyəti // Naxçıvan: İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2009, № 19, s. 82-90.
 11. Вытеснение тюрко-азербайджанцев с исторических земель Западного Закавказья в современной национальной историографии Азербайджана / Санкт-Петербургский Государственный Университет. Восточный факультет. XXV между-народная конференция. «Востоковедение и Африканистика в диалоге цивилизаций». 22-24 апреля 2009. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: 2009.

12. Покровительство царской России армянам в Азербайджане в 1828-1920 гг // Крымский научный центр национальной Академии наук и министерства образования и науки Украины. Таврический национальный Университет им. В.И.Вернадского межвузовский центр «Крым». Культура народов причерноморья. ISSN 1562-0808 Научный журнал. 2009 г., №161, с. 166-168.
13. Об этнодемографическом положении эриванской губернии в конце XIX в. // Крымский научный центр национальной Академии наук и министерства образования и науки Украины Таврический национальный Университет им. В.И.Вернадского межвузовский центр «Крым». Культура народов причерноморья. Научный журнал №174, Т. 1, 2009 г., с. 197-198.
14. İnzibati ərazi vahidlərimizin strateji yeri, əzəli Azərbaycan torpağı İrəvan // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: “Məktəb” nəşriyyatı, 2009, № 2 (18), s. 58-61.
15. Zəngəzurun qərb hissəsinin ermənistana verilməsi (XX yüzilin əvvəlləri) // Yol bilim kultür araşdırma dergisi. Naxçıvan özel sayısı. Marmara sokak № 48/1, Ankara, 2009, s. 284-286.
16. İrəvan bölgəsinin inzibati ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişikliklər // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Tarix və ictimai elmlər seriyası, 2010, № 1 (29), s. 131-135.
17. İrəvan bölgəsində azərbaycanlıların soyqırım və deportasiyası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2010, № 1, s. 84-89.
18. Naxçıvan və İrəvanın qədim əhalisi / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, s. 344-347.
19. Cənubi Qafqazda fevral inqilabından sonra ictimai-siyasi vəziyyət // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2012, № 2 (47), s. 25-28.
20. Tarixi ipək yolu və qədim Azərbaycan torpaqları // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar. Elmi toplusu. III (5) Naxçıvan: 2012, s. 147-151.

21. II Dünya müharibəsinin sonlarında Stalinin erməni - Qriqorian kilsəsini dirçəltməsi və onun Azərbaycana qarşı təxribatları / Azərbaycanın II Dünya müharibəsində və Qafqazda holokostun önlənməsində rolu mövzusunda Beynəlxalq simpoziumda (17-19 oktyabr 2012-ci il, Bakı) təqdim edilmiş məruzə və tezislər. Bakı: Elm, 2013, s.18-20.
22. Naxçıvanın ərazi muxtariyyət məsələsi beynəlxalq kontekstdə // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2014, № 2 (58), s. 39-45.
23. Tarixi Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin köçürülməsi və miqrasiyalar (XIX-XX əsrin əvvəlləri) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, cild 10, № 1, s. 53-59.
24. İrəvanın ermənilərə verilməsi və bölgədə erməni dövlətinin yaradılması prosesi // “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: NUH, 2015, № 1(1), s. 222-228.
25. İrəvan şəhərinin tarixinə, maddi-mənəvi irsinə qarşı zorakı siyasət – soyqırım // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, Elmi toplusu. Naxçıvan: 2015, № 1, s. 136-142.
26. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistanı verilməsi prosesi, tarixi yanlışlıq: Naxçıvan məsələsi siyasi – diplomatik hədəflərdə / Naxçıvan MR, Naxçıvanın Muxtariyyət tarixi nailiyyətdir. (04-keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları), Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2015, II Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı: 2015, s. 75-80.
27. Naxçıvan ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda hərbi-siyasi, diplomatik mübarizə / – Azərbaycan Universiteti AMEA A.A.Bakıxanov adın Tarix İnstitutu “Gənclərin elmi araşdırmalarına dəstək” ictimai birliyi, “Səs” media qrupu. “Uydurma erməni soyqırımı: yalanlar, iftiralar; Türk-müsəlman soyqırımı: Faktlar, həqiqətlər” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: 2015, s. 96-102.
28. Naxçıvan və İrəvan bölgələrində azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırım cinayətləri tarixi sənədlərdə. // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2015, № 6 (71), s. 15-22.

29. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda geosiyasi vəziyyət və İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı // “Naxçıvan” Universitetin Elmi əsərləri, Naxçıvan: Nuh, 2016, № 1(2), s. 5-20.
30. Rusiya işğalından sonra İrəvan bölgəsinin idarəçiliyi // Naxçıvan Dövlət Universitetin Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, № 5 (79), s. 63-71.
31. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin iqtisadi həyatı (I məqalə) // “Naxçıvan” Universitetin Elmi əsərləri, Naxçıvan: Nuh, 2016, № 2(3), s. 143-153.
32. Naxçıvan və İrəvan qalalarının Çar Rusiyasına qarşı müqavimət hərəkatı // AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, cild 13, № 1, s. 103-110.
33. The military-political situation in the South Caucasus in the nineteenth century and the Russian occupation of Erivan khanate // International journal of middle east studies journal impact: 0.876 publisher: Cambridge University Press (CUP). North Carolina State University, USA, vol 50. Issue 3, 2018, p. 553-565.
34. Tarixi Azərbaycan ərazisi İrəvan bölgəsində xalqımıza qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırım siyasəti (I məqalə) // “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, Naxçıvan: NUH, 2017, №1 (4), s. 211-220.
35. İrəvan bölgəsində ermənilərin kütləvi köçürülməsinin ilkin mərhələsi, əhalinin say dinamikasında baş vermiş dəyişikliklər // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Tarix, insan və cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal. Bakı, 2017, № 2(17), s. 15-25.
36. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin iqtisadi həyatı.(II məqalə) // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2017, № 2(83), s. 67-47.
37. XIX yüzilliyin 40-cı illərinin islahatları (İrəvan bölgəsi üzrə) // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2017, № 2, s. 202-212.
38. Rusiyanın Cənubi Qafqazda Erməni dövləti yaradılması istiqamətində apardığı məkirli siyasət // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2017, №3, s. 91-99.
39. İrəvanın ermənilərə verilməsi tarixi-siyasi şəraitində imzalanmış bəzi müqavilələrin bu prosesə təsiri // AMEA-nın Naxçıvan

Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, №3, s. 33-41.

40. Передача Эривана армянам и процесс создания в этом регионе армянского государства // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Фахове видання з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України: Випуск 125 (№10), Київ-2017, стр, 158-161.
41. İrəvan bölgəsində erməni-müsəlman zidiyyətlərinin ilkin mərhələsi (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) // “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: NUH, 2017, № 2(5), s. 195-203.
42. Batı Azərbaycan topraklarında Rusiya işğalı “Ermeni Devleti kürüalması yönündə gerçəkleştirilen askeri-siyasi tedbirler” / Atatürk kültür, Dil və tarix yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Türk-Ermeni ilişkilerinin Bölgesel Politikalara etkisi, (19. Yüzyıldan günümüze) Uluslararası sempoziyumu. Bildiriler 12-14 Mayıs 2016 / Bitlis, Ankara, 2017, s.73-90.
43. Qərbi Azərbaycanın İrəvan bölgəsində məktəb, təhsil və elm. (XIX əsr) // “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: NUH, 2017, № 3 (6), s. 161-170.
44. Последушие этапы и завершение оккупации Иреванской области Россией / Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» Україна: 20-21 жвотня 2017, Одеса, стр. 44-48 və s.

И.Ф.КАЗЫМБЕЙЛИ

**ЭРИВАНСКИЙ РЕГИОН АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX ВЕКЕ И
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Резюме

Диссертация посвящена изучению политического, социально-экономического и культурного развития Эриванского региона Азербайджана в XIX и в начале XX века. При изучении проблемы использованы архивные материалы (документы) того времени, мемуарная литература, а также труды относящиеся к периоду царской России, советского времени и современной отечественной историографии. Проведены важные обобщения и анализы с целью определить в какой степени приобретенные материалы отражают историческую реальность. Благодаря введению в научный оборот исследуемой работы новых источников, определены совершенно новый научный подход, связанный с указанными проблемами и внесены ясности в противоречивые моменты. Диссертация состоит из введения, 4-х глав, заключения и списка использованных источников и литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, классифицированы и пояснены источники, анализирована историография, определена хронологическая рамка, цели и задачи, методологическая основа исследования, научная новизна и практическая важность избранной темы.

Первая глава диссертации названа «Военно - политическая обстановка на Южном Кавказе в начале XIX века, захват Эриванского ханства Российской империей и его управление». Глава состоит из 3-х параграфов. В первом параграфе обзорно рассмотрена военно-политическая роль Эриванского ханства, фактами показаны важное значение этого региона в захватнической политике России. Во втором параграфе изложены меры по ликвидации традиционных форм государственности Эривана, применение российских форм управления и их последствие по документальным источникам того времени. В третьем параграфе обсуждается вопрос о применении административно-судебных реформ, проводимых царизмом на южном Кавказе по отношению к Эриванскому региону и об их последствиях.

Вторая глава диссертации названа «Административно-политическое положение Эриванского региона во второй половине XIX- в начале XX века». Глава состоит из 3-х параграфов. В первом параграфе изложены такие важные проблемы, как создание Эриванской губернии и изменение в системе управления. Во втором параграфе исследованы такие проблемы, как территория Эриванской губернии и этнический состав населения. В третьем параграфе обстоятельно изложены детали уступок в ходе передачи Эриванского региона армянам, военно-политические условия которые обусловили эти процессы.

Третья глава диссертации названа «Социально-экономическая и культурная жизнь Эриванского региона в XIX и в начале XX века». Глава состоит из 4-х параграфов. В первом параграфе определены общий характер социально-экономического развития Эриванского региона и динамика развития отдельных отраслей хозяйства. Во втором параграфе анализированы изменения, произошедшие в социально-экономической жизни населения Эриванского региона, а также изменения в системе налогов и повинностей. В третьем параграфе исследованы социальные движения населения произошедшие в XIX и в первой половине XX века. В четвертом параграфе анализированы

культурная жизнь Эриванского региона, роль этого региона в культурной истории Азербайджана.

Четвертая глава диссертации названа «Переселение армян в Эриванский регион, депортация и геноцид азербайджанцев». Глава состоит из 3-х параграфов. В первом параграфе демографические изменения, происшедшие в Эриванском регионе в результате переселения исследованы на основе фактических материалов. Во втором параграфе меры этнической чистки и политика геноцида проводимые армянами в отношении турок-мусульман Эриванского региона комментированы на основе материалов того времени. В третьем параграфе на основе первоисточников исследована политика геноцида против турко-мусульманского населения Эриванского региона, которую Армянская (Арагатская) Республика проводила на уровне государственной политики.

В заключении обобщены итоги исследования, изложены достигнутые научные результаты, а также по рассмотренным вопросам выдвинуты конкретные, научно обоснованные предложения.

I.F.KAZIMBEYLI

THE IRAVAN PROVINCE OF AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE XIX-XX CENTURIES

Summary

The mentioned dissertation has been dedicated to the study of the ongoing issues such as; political, social-economic and cultural development problems in the Iravan Province of Azerbaijan at the beginning of the XIX-XX century. In the course of investigating the urgent problems of different archive documents of that time, memorial literature, as well as various works covering the Tsar Russia, the Soviet period and modern history studies were used as key sources. For the purpose to clarify the level of reality of the investigated information so important generalizations and analyses were put for consideration. Also based on new sources included to the scientific circulation were investigated, new attitudes referring to the problem were

studied scientifically deeply, existing contradictory moments were clarified in the dissertation work. The dissertation contains introduction, 4 chapters, result, used sources and list of literature.

In the part of introduction the topicality of the theme was grounded, sources were explained and classified and the history studies was analyzed, the chronological frame, aims and objectives of the scientific investigation along with its methodological basis were defined, the scientific innovation of the theme and its theoretical and practical importance were pictured respectively.

The first chapter of the dissertation is entitled “The military-political situation in the Southern Caucasus at the beginning of the XIX century. Occupation of the Iravan Khanate by the Russia Empire and its administration”. This chapter contains 3 half chapters. The military-political history of the province was focuses in the first half chapter, the military-political role of the Iravan khanate in the region was defined and the importance of this region in the process of Russia occupation was cleared up by facts. Abolishing of local stanship traditions in Iravan, implementation of Russia administration and issues as its results are explained grounded on the basical sources of that time in the second half chapter. The administrative court reforms implementation in the Iravan province by the tsarism and as a whole in the Southern Caucasus and its undesirable results are investigated in the third half chapter.

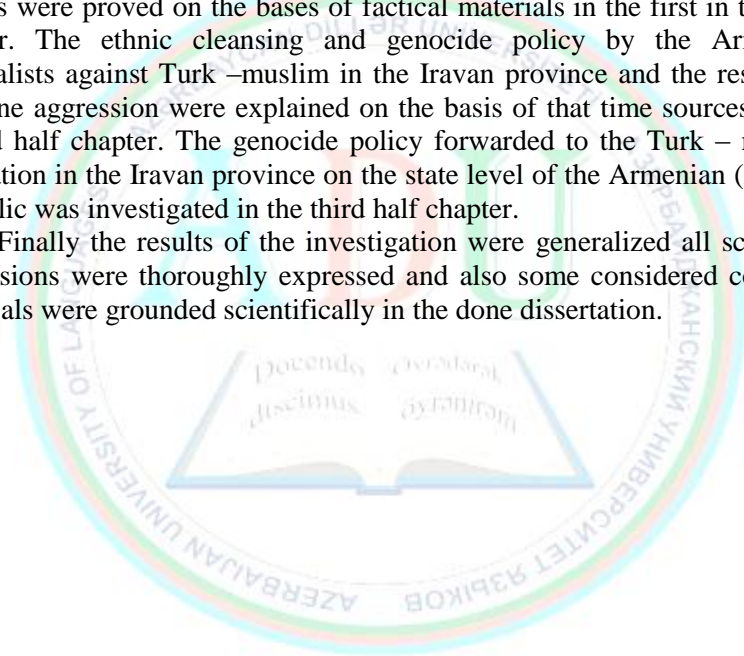
The second chapter of the dissertation is entitled “The administrative – political situation of the Iravan province in the second half of the XIX and beginning of the XX century”. The chapter contains 3 half chapters. The first half chapter includes the creation of the Iravan province, changes in the administration system and other vital deals. The territory of the Iravan province and ethnic structure of population and some other problems were analyzed in the second half chapter. The details of compromise of the Iravan province in favor of Armenians, the military-political process conditioning this were broadly explained in the third half chapter.

And the third chapter is entitled “The social –economic and cultural life of the Iravan province at the beginning of the XIX-XX century”. The chapter contains 4 half chapters. General classification of social-economic growth, dynamic development of various economy of the Iravan province were defined in the first half chapter. Some changes occurred in the social-economic condition in the life of Iravan province population, of which taxes

and services were analyzed in the second half chapter. Social movements broke out in the XIX and in the first half of the XX centuries in the Iravan province were investigated in the third half chapter.

Cultural life of the Iravan province, the role of the province in the cultural life of Azerbaijan was put into investigation in the fourth half chapter. The fourth chapter of the dissertation is entitled “Removal of Armenians to the Iravan region, deportation and genocide against Azerbaijanis”. This chapter contains 3 half chapters. Possible demographic changes happened in the Iravan region as a result of removal and other matters were proved on the bases of factual materials in the first in the half chapter. The ethnic cleansing and genocide policy by the Armenian nationalists against Turk – muslim in the Iravan province and the results of the done aggression were explained on the basis of that time sources in the second half chapter. The genocide policy forwarded to the Turk – muslim population in the Iravan province on the state level of the Armenian (Ararat) Republic was investigated in the third half chapter.

Finally the results of the investigation were generalized all scientific conclusions were thoroughly expressed and also some considered concrete proposals were grounded scientifically in the done dissertation.

Çapa imzalanmışdır: 01.06.2018

Formatı: 60/84, 16/1

Sifariş: 117

Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕ
НАХЧЫВАНС**

**ДУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ЦЕЛЕНИЕ**

На правах рукописи

ИБРАГИМ ФЕЙЗУЛЛА ОГЛЫ КАЗЫМБЕЙЛИ

**ЭРИВАНСКИЙ РЕГИОН АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX ВЕКЕ
И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора наук по истории**

НАХЧЫВАН – 2018